

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SLAVISTIKY SEKCE UKRAJINISTIKY

Bc. Olena Izmailova

**VÝVOJ JAZYKOVÝCH JEVŮ TABU A NOA V UKRAJINSKÉM JAZYCE OD
JEJICH VZNIKU DO SOUČASNOSTI**

**THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE PHENOMENA OF TABOO AND NOA
IN UKRAINIAN LANGUAGE FROM THEIR ORIGIN TO THE PRESENT**

**РОЗВИТОК МОВНИХ ЯВИЩ ТАБУ ТА НОА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ВІД
ЇХНЬОГО ВИНИКНЕННЯ ДО СУЧАСНОСТІ**

magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Uljana Cholodová, Ph. D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně a uvedla všechny použité prameny.

V Olomouci, 14.12.2020

podpis

Děkuji Mgr. Uljaně Cholodové, Ph.D. za pomoc, kterou mi během psaní diplomové práce poskytla.

podpis

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯВИЩА ТАБУ В СУСПІЛЬСТВІ ТА МОВІ	7
1.1. Поняття табу та його витоки	7
1.2. Класифікації явища табу та його функції	9
1.3. Особливості функціонування у мові комунікативних табу.....	12
1.4. Характеристика явищ ноа та евфемізму та способи їх творення.....	13
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВНІХ КОМУНІКАТИВНИХ ТАБУ І НОА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	18
2.1. Відображення магічних вірувань та заборон у мові давніх українців.....	18
2.2. Мовні табу назв тварин.....	19
2.3. Мовні табу назв природних явищ	20
2.4. Мовні табу назв захворювань.....	20
2.5. Мовні табу імен духів, божеств та чаклунів	21
2.6. Мовні табу слів, що стосуються смерті	24
2.7. Мовні табу, пов'язані із тілом людини.....	25
2.7.1. Мовні табу, пов'язані з жіночим тілом.....	26
2.7.2. Мовні табу, пов'язані з чоловічим тілом	28
2.8. Висновки до другого розділу.....	31
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТАБУ І НОА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	33
3.1. Тенденція детабуїзації суспільства та його відображення в сучасній українській мові.....	33
3.1.1. Детабуїзація в культурі та літературі постмодернізму	36
3.2. Явище табу в контексті соціолінгвістики	37
3.3. Лексико-семантичні групи евфемізмів у сучасній українській мові.....	38
3.4. Особливості функціонування табу в сучасній українській мові на матеріалі сучасної української прози на воєнну тематику.....	41
3.5. Детабуїзація мови у сучасній українській мові на матеріалі сучасної української прози на воєнну тематику	52
ВИСНОВКИ	58
RESUMÉ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	69
ANOTASE	70

ВСТУП

Явище табу вже декілька століть привертає увагу науковців із різних гуманітарних дисциплін. У різні часи це явище досліджувалося і продовжує досліджуватись фахівцями з етнографії, етнології, історії первісних суспільств, історії релігії, філософії, психології та лінгвістики. Спроби систематизувати знання про феномен табу вперше зробили англійський етнолог Дж. Фрейзер у праці «Золота гілка», його учень Е. Д. Тейлор у праці «Первісна культура» та З. Фройд у праці «Тотем і табу». Комунікативні табу досліджували українські та зарубіжні мовознавці такі як: К. Аллан, О. Бабаєва, Ф. Бацевич, Ю. Єловська, Кр. Бейлі, К. Берідж, Х. Вебстер, Р. Газізов, Дж. Глісон, Т. Джей, Д. Зеленін, Н. Мечковська, В. Півнюк, Я. Попова, А. Редкліфф-Браун, О. Рутер, Л. Фроляк, К. Харріс, Г. Шредер, Ї. Рейзек, А. Долежал, Р. Вечерка та ін. Проте, розвідки усіх цих вчених стосувались лише окремих аспектів вивчення явища мовленнєвого табу. Досі не було створено загального аналізу функціонування комунікативних табу у слов'янських мовах починаючи від його зародження у мовленні давніх слов'ян до сучасного стану розвитку та трансформації табу у сучасних слов'янських мовах. Безумовно, такий аналіз міг би бути предметом дуже масштабного та ґрунтового дослідження. Однак, ми бачимо **актуальність** проведення запропонованого дослідження на прикладі української мови із можливістю використання її як основи для подальших досліджень на тему розвитку табу в українській мові.

Метою нашої наукової праці є аналіз явища мовного табу в українській мові з погляду етимології та соціолінгвістики в історичному розрізі.

Відповідно до зазначеної мети виникає необхідність вирішення таких **завдань**:

- 1) узагальнити теоретико-методологічні засади дослідження табу та ноа в сучасній лінгвістиці (перш за все в розрізі етимології та соціолінгвістики);
- 2) визначити диференційні ознаки та функції комунікативних табу та виразів ноа і евфемізмів;

3) виявити основні способи творення одиниць мовного вираження табу в українському мовному просторі;

4) простежити особливості функціонування ноа та евфемізмів на позначення табу в українській мові минулих століть шляхом аналізу праць мовознавців, що досліджували дану тему;

5) проаналізувати особливості функціонування евфемізмів на позначення табу в сучасній українській мові на прикладі текстів сучасної української літератури (зокрема, сучасної української прози на воєнну тематику);

6) простежити та описати зміни у темах, сферах, мотивації табуїзації мови у історичному аспекті та вплив тенденції детабуїзації на функціонування табу у сучасній українській мові.

Об'єктом дослідження дипломної праці обрано комунікативні табу та вирази на їх позначення української мови.

Предметом дослідження є особливості формування, розвитку, лексико-семантичного вираження й функціонування табу, наявних в українській мові.

Методи дослідження. Основою проведеного дослідження стали загальнонауковий метод аналізу письмових джерел, а також такі мовознавчі методи дослідження, як описовий, метод етимологічного аналізу та метод соціолінгвістичного аналізу за допомогою змістовної інтерпритації.

Структура та обсяг праці. Дипломна праця складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та списку використаної літератури та списку. Текст праці становить 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

Теоретичні засади функціонування явища табу в суспільстві та мові

1.1 Поняття табу та його витоки

У 1777 році під час свого третього плавання на островах Тонга в Океанії і на Таїті Дж. Кук, англійський дослідник та мореплавець, почув слово *tabu*, яке означало заборону здійснювати будь-які неприпустимі дії. З тих пір під табу стали розуміти сувору заборону, що накладається на частину або всіх членів племені, на вчинення певних дій.

Проте, потрібно розуміти, що табу як такі виникли набагато раніше. На первісному етапі існування суспільства, функціонування елементарних правил поведінки членів цього суспільства було обов'язковим для його виживання. Історики ведуть відлік початку людського суспільства саме від моменту появи перших соціальних норм (іншими словами – першоморалі). Чим складнішою була культура суспільства, тим різноманітнішими були і правила, що в ньому діяли, ядро яких складала заборони. Визначною особливістю давніх заборон (табу) було те, що їх дотримання забезпечувалося не санкціями ззовні, а скоріше внутрішніми психологічними переконаннями.

Представник школи англійської соціальної антропології, етнолог та релігієзнавець Дж. Фрейзер у своїй праці «Золота гілка» (1890) пояснює утворення слова *tabu* від дієслова *ta*, що означає «відмічати» і прислівника *ru*, яке означає «суцільно виділений».

Отже, табу в широкому значенні — це заборона. Проте, не можемо констатувати, що кожна заборона є табу. Російський етнолог та дослідник первісного суспільства Ю. Семенов стверджує — для того, щоб норма заборони була визнана в певному соціумі як табу, вона повинна включати в себе основні складові компоненти. Дослідник виділяє три основні обов'язкові компоненти табу:

1. Перший компонент — глибоке переконання людей, що належать до певного колективу, що вчинення будь-яким його членом певних дій неминуче накличе не тільки на даного індивіда, а й на весь колектив якусь страшну небезпеку, можливо, навіть призведе до загибелі членів колективу. При цьому люди не можуть сказати нічого конкретного ні про природу цієї небезпеки, ні про те, чому і яким чином дані дії цю небезпеку спричиняють. Їм відомо тільки, що, поки люди утримуються від

певних дій, ця небезпека залишається прихованою, коли ж вони їх вчиняють, ця небезпека автоматично з потенційної перетворюється на реальну і загрожує їм усім. Саме тому колектив розглядає людину, що здійснює певні заборонені дії, одночасно як таку, що знаходиться в небезпеці і ту, яка представляє небезпеку для колективу.

2. Другий компонент — почуття страху. Почуття жаху перед невідомою небезпекою, яку накликають відомі дії, і тим самим страх перед цими діями, що накликають небезпеку.

3. Третій компонент — власне заборона, норма. Наявність заборони говорить про те, що ні віри в небезпеку, накликану даними актами поведінки людини, ні жаху перед нею не було достатньо, щоб відвернути людей від вчинення небезпечних дій. Звідси випливає, що ці дії були певною мірою привабливими для людей, існувало щось, що штовхало людину до їх вчинення.

Табу як явище розглядається у площинах різних дисциплін. Мононорми, соціальні норми, нормативні регулятори, норми первісної моралі, первісне право — такі терміни використовуються в сучасних суспільствознавчих дисциплінах, і усі вони містять у собі табу.

Широкий інтерес до явища табу був викликаний тим, що воно, хоча і було вперше виявлене в Полінезії, проте, у своїй основі не було специфічно полінезійським явищем. Численні дослідження свідчать, що близькі за значенням до полінезійських табу, суспільні норми характерні і для багатьох інших народів, та відрізняються здебільшого лише за формою і ступенем розвитку. Таким чином, маючи загальнолюдський характер, табу як суспільне явище стало привертати увагу представників різних гуманітарних наук.

У науковій літературі виділяється кілька концепцій, що пояснюють суть змісту, походження і функціонування табу:

1. Релігієзнавча теорія пояснює табу як заборони і «священні закони», які пов'язані з вірою в духовних істот. Прихильником такої теорії був Е. Тейлор, засновник культурної антропології та дослідник первісної культури.
2. Магічна теорія розглядає заборони як негативну форму практичної магії, на відміну від позитивної форми магії — чаклунства. Магічну теорію підтримував учень Е. Тейлора та один з найвідоміших дослідників явища табу Дж. Фрейзер.

3. Психологічна теорія трактує поняття табу з точки зору психоаналізу, в рамках якого цей термін розуміється як вираження амбівалентних відносин і станів. Прихильники цієї теорії підкреслюють роль табу як одного з перших механізмів цивілізації і форми первісної моралі. Одним із основоположників цієї теорії був З. Фрейд, який виклав результати своїх досліджень на тему табу у своїй праці «Тотем і табу» (1913). Він дає таке визначення табу, розглядаючи його як нав'язливу заборону невротика: табу є дуже давньою заборонаю, накладеною ззовні (яким-небудь авторитетом) і спрямованою проти найсильніших бажань людей. Сильне бажання порушити табу залишається в їх несвідомому. Люди, які виконують табу мають амбівалентну спрямованість до того, що підлягає табу. Приписувана табу чародійна сила зводиться до здатності вводити в спокусу; вона схожа на заразу, бо приклад заразний і тому що заборона бажаного в несвідомому переноситься на інше.
4. Антропологічна теорія пояснює табу як форму соціального контролю, а також різні комбінації і версії такого контролю. До прихильників цієї теорії належить Б. Малиновський, який виклав свої наукові погляди на явище табу у праці *Magic, Science, and Religion* (1948).

Дослідники припускають, що перші заборони були спрямовані на приборкання статевого інстинкту, на обмеження стевих відносин в різні періоди виконання таких видів трудової діяльності, як збір врожаю, полювання, сівби і тд. Важливим видом табу була заборона на інтимні стосунки між кровними родичами, який ґрунтувався на переконанні у тому, що після кровозмішення з'являються діти з дефектами розвитку. Практично у всіх вивчених на сьогоднішній день народів порушення табу на інцест розглядалося, незалежно від стадії їх розвитку, як злочин, який жорстоко карався.

Серед сучасних дослідників явища табу хочемо пригадати Хартмута Крафта, німецького психоаналітика, який опублікував декілька праць про свої дослідження на межі між медициною, психоаналізом, мистецтвом та етнологією. Однією з таких праць є книга «Табу та бажання» (Kraft 2006, 224 с.), у якій він аналізує розвиток табу від найдавніших часів до сучасності та те, як вони підтримують ідентичність та окреслюють соціальні кордони суспільства.

1.2. Класифікації явища табу та його функції

Дослідники табу з різних гуманітарних дисциплін подають різні категоризації табу залежно від контексту дослідження. Наведемо декілька прикладів таких категоризацій.

За способом чуттєвого сприйняття виділяють:

1. тактильні табу (наприклад, заборона торкатися до чужої жінки у представників арабських країн);
2. візуальні табу (наприклад, заборона носити одяг, який не приховує від сторонніх очей руки, ноги, а у деяких східних народностей і обличчя);
3. табу на їжу (наприклад, заборона їсти свинину і вживати алкогольні напої мусульманам, вживати продукти тваринного походження християнам під час посту).

Виділяють також такі тематичні табу: пов'язані зі смертю, народженням, важкими і невиліковними хворобами, шлюбної, інтимної сфер, а також естетичні, економічні, правові, політичні тощо.

За охопленням цільової аудиторії табу можна розділити на:

1. загальні, що стосуються всіх членів суспільства;
2. групові — для певного об'єднання людей;
3. індивідуальні — для однієї конкретної людини.

За ступенем закріпленості можна виділити:

1. імперативні табу — це врегульовані з нормативної та правової позиції заборони. Вони однозначні і не підлягають оскарженню. Наприклад, заборона на шлюб з близькими родичами;
2. диспозитивні табу — це табу, дотримуватися яких кожен член суспільства може на свій розсуд. Наприклад, сиродіння або вживання незвичайних делікатесів типу «кутіпая» (страви, приготованої із зародків тварин).

Російські вчені В.Карасик і Г.Слишкін виокремлюють такі види табу:

1. жорсткі заборони у зв'язку з вульгарною, грубою й непристойною поведінкою (неввічливі жести, натяжки, вирази, зокрема пов'язані із сексуальною сферою та фізіологією людини);
2. безпосередні заборони, які стосуються норм поведінки та етикету (прокляття на весіллі, сміх на похоронах тощо);

3. усталені заборони певної культури, пов'язані з нормами спілкування в певній соціальній групі (специфічні теми для обговорення, наприклад, сумарні доходи особи в Англії та США) (В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин 2005: с. 25–26.)

Дж. Фрейзер в своїй монографії «Золота гілка» описує наступні види заборон: заборонені дії, табу на людей, табу на предмети, заборонені слова.

1. До заборонених дій Дж. Фрейзер насамперед відносить табу на спілкування з представниками чужих племен як потенційними носіями «шкідливої» магії, які здатні завдати шкоди тим, хто з ними стикається. Піддавалися забороні на вихід з житла багато правителів. Правитель не повинен був змішуватися з простими смертними, ступати на землю. Така заборона діяла для африканських правителів, а також японських та китайських імператорів. У багатьох народів існував звичай закривати обличчя, який також належить до заборонених дій. Вважалося, що саме через відкриті частини обличчя душа покидає тіло.
2. Табу на людей часто поширювалося саме на правителів і вождів, наприклад, на них заборонялося дивитися. Табу поширювалося і на спілкування з людьми, що носять траур, адже вважалося, що вони перебувають у контакті з покійними. Співзвучною цьому табу є і заборона на спілкування з жінками під час менструації і породіллями (в даний час в християнстві це табу існує у вигляді заборони жінкам відвідувати храми протягом певного періоду після пологів). До катів і вбивць застосовувалося ще більш суворе табу, оскільки вважалося, що душі ними убитих переслідували їх.
3. Дж. Фрейзером були виділені в окрему групу табу на речовини і предмети, наприклад, табу на гостру зброю, на залізо, на нігті і волосся при стрижці, на кров, на кільця і вузли.
4. Заборони на слова — це група, яка в контексті нашої праці представляє для нас найбільший інтерес, і аналіз цієї групи табу ми детально проведемо далі в нашій праці. Дж. Фрейзер виділяв, в основному, заборони на імена правителів, небіжчиків, хворих родичів, і на власні імена.

1.3. Особливості функціонування у мові комунікативних табу

У нашій роботі при визначенні терміну комунікативного табу будемо послуговуватись формулюванням українського вченого у галузі комунікативної лінгвістики та філософії мови Ф. Бацевича. Комунікативні табу (полінез. *tabu* — заборона) — комунікативні традиції уникати певних мовних виразів або зачіпати певні теми спілкування в певних комунікативних ситуаціях (Бацевич 2007: режим доступу <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/slovnyk>).

Як ми вже зазначали раніше, табу з явища суто етнографічного поступово ставало предметом зацікавленості і дослідників з інших галузей. Наприкінці XIX — початку XX століття мовознавці з різних країн починають досліджувати явище мовленнєвого табу, та присвячують цій темі свої наукові розвідки. Серед найвідоміших дослідників функціонування табу у мові можемо виділити імена: К. Аллан, К. Берідж, Х. Вебстер, Ж. Де Кастро. Велика кількість сучасних російських мовознавців досліджують мовленнєве табу, серед них А. Кацев, М. Маковський, Н. Мечковська, Я. Попова, О. Рутер, Л. Гришаєва, В. Карасик, В. Кашкін, О. Кострова, І. Панасюк. В українському мовознавстві питання табу досліджують Ф. Бацевич, О. Тараненко, Ю. Єловська, Л. Ставицька, та ін. У чеському мовознавстві дослідженню цього питання приділяли увагу Ї. Рейзек, який є автором етимологічного словника чеської мови, А. Долежал, що видав працю «Zakázaná slova aneb (ne)řikantní jazykověda», Р. Вечерка, який аналізує мовні табу з погляду етимології, І. Янишкова. Ф. Бацевич та інші дослідники серед комунікативних табу виділяють три типи: мовні табу, тематичні табу та контактні табу (Ф. Бацевич 2004). Для визначення окремих видів табу надалі будемо послуговуватись формулюваннями Ф. Бацевича зі словника термінів міжкультурної комунікації. (Бацевич 2007: режим доступу <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/slovnyk>).

Мовні табу — тип комунікативного табу; заборона в певних культурах на вживання окремих слів, зворотів, виразів тощо. Серед мовних табу найбільш розповсюдженими є заборони на вживання нецензурних та матірних слів. Але в різних культурах спостерігаються також заборони на вживання певних імен і термінів спорідненості. Так, Ф. Бацевич наводить приклад адигейців, у яких існує заборона на вживання у розмові власних імен людей, які приносять нещастя (злих, заздрісних, невдах тощо).

Тематичні табу — тип комунікативного табу; заборона на певні теми спілкування у межах конкретної національної лінгвокультурної спільноти. Як приклад тематичних табу, Ф. Бацевич згадує черкесів, у яких існує звичай три дні нічого не питати про свого гостя, хто він, звідки, куди йде тощо. Необхідно спочатку нагодувати гостя та дати йому відпочити. У чоловіків черкесів не прийнято питати про їхніх дружин і дітей.

Контактні табу — заборона на будь-які форми міжособистісного спілкування у межах певної національної лінгвокультурної спільноти.

Дослідник зазначає, що контактні табу частково збереглися у народів Кавказу та у племен американських індіанців. Наприклад, у адигейців виділяють чотири типи згаданих заборон: 1) між чоловіком і жінкою (довший час, навіть 2-3 роки, ніхто не повинен бачити разом чоловіка і жінку); 2) між батьками і дітьми (чоловіки в присутності батька або інших старших осіб не розмовляють зі своїми дітьми, не беруть їх на руки тощо); 3) між жінкою і родичами чоловіка (свекор і невістка можуть роками не сказати один одному жодного слова, у той час як із свекрухою невістка розмовляє відразу); 4) між чоловіком і родичами жінки (чоловік декілька місяців після весілля не зустрічається з родичами жінки).

Основні теми та сфери табуїзації української мови, а також мовні одиниці на позначення реалій із табуйованих тем ми розглянемо далі у нашій праці.

1.4. Характеристика явищ ноа та евфемізму та способи їх творення

Оскільки низка тем та мовних одиниць на їх позначення в мовах різних народів підлягала табуванню, очевидно, що це вимагало використання певної заміни, якою можна було б послуговуватись у повсякденному житті. Такою заміною стали слова ноа. Термін ноа так само, як і табу походить з полінезійської мови, та означає «звичайний», «поширений» (З. Фрейд 2005). У працях мовознавців та етимологів як синонім до цього терміна вживаються терміни «підставне слово», «підставна назва», «мовний еквівалент».

Чеський етимолог Радослав Вечерка, досліджуючи давні табу та ноа у слов'янських мовах, включно з українською, виокремив такі способи творення ноа (Večerka: 2006, 178-184):

- Звукові зміни (скорочення, подовження, вставлення звуків, і тд)

- Генералізація (узагальнення)
- Натяк на табу (описові назви метафоричні, метонімічні, синекдохічні)
- Перифрази
- Так зване “*Captatio benevolentiae*” - в перекладі з латинської здобуття прихильності (термін означає риторичний прийом, до якого вдавались римські оратори задля завоювання прихильного ставлення аудиторії до себе)
- Евфемізми
- Антифразиси
- Какофемізми та дисфемізми
- Запозичення з іноземних мов

Більше прикладів ноа в українській мові, утворені різними з цих способів, розглянемо у наступному розділі нашої праці.

Близьким до явища ноа є явище евфемізму. В контексті етимології евфемізми розглядають як один із способів реалізації ноа.

У нашій роботі ми будемо спиратися на визначення евфемізму, яке подає Новий тлумачний словник української мови.

1. Евфемізми (з грец. *euphēmos* «добре» і *rhēmi* «говорю») – пом’якшені, благозвучні слова чи вислови, що за певних умов служать для заміни тих позначень, що видаються мовцеві непристойними чи небажаними, невічливими, надто різкими (Новий тлумачний словник української мови 2000: 400).

Серед європейських та американських мовознавців проблеми евфемії досліджували Е. Бенвеніст, С. Відлак, Дж. Фрейзер, Дж. Апдайджен, Л. Блумфілд, А. Додд. Дослідженню евфемізмів присвячені і численні праці російських та українських лінгвістів, наприклад Л. Булаховського, Б. Ларіна, О. Реформаторського, А. Кацевої, Л. Крисіна, В. Тхіра.

Мовознавці вказують на власну специфіку, якою володіють евфемізми. Ця специфіка проявляється як улінгвістичній сутності даного явища, так і в темах, які частіше за інші піддаються евфемізації, у сферах використання евфемізмів, у типах мовних способів і засобів, за допомогою яких вони створюються, у відмінності соціальних оцінок евфемістичних способів вираження.

Спочатку люди використовували підставні назви через забобони. Тому з'явилася евфемізація теонімів (найменувань божеств) і демонімів (найменування нечистої сили). З розвитком суспільства потреба в евфемізації виникає з етичних міркувань: уявлень про ввічливість, делікатність, толерантність. Основною метою евфемізації є прагнення уникнути комунікативних конфліктів та почуття комунікативного дискомфорту у співрозмовника.

Інша мета евфемізації полягає у прагненні завуалювати саму суть висловлювання. У сучасності евфемізми часто використовуються для того, щоб повідомити щось адресату таким чином, щоб це було зрозуміло тільки йому. Тому це явище спостерігається в різних сферах соціального життя людини і суспільства.

Отже, варто розрізняти старі підставні назви та нові евфемізми, адже мотивація їх ужитку є різною. Евфемізми, які використовує сучасний мовець, володіють не магічними функціями, як старі евфемізми, їм властива інша функція — етикетна. Носій культури і носій мови в одній особі при виборі евфемізму в своєму мовленні спирається на знання правил етикету і культурного спілкування. Знаючи все це, він намагається не використовувати грубі, нечемні, нетактовні і непристойні вирази. Мотивацією вживання евфемізмів вже не є бажання вберегти себе і своїх близьких від злих духів.

Б. Ларін акцентував на доречності розділяти евфемізми на старі (заміна або перейменування слова через заборону або слова-табу) і нові (слова-евфемізми в їх сучасному розумінні). У своїй праці «Історія російської мови та загальне мовознавство» Б. Ларін (Ларин, 1977) стверджує, що варто було б чітко відмежувати слова-замінники, що зберігаються у мові як пережиток давніх заборон (табу) від сучасних евфемізмів. Мовознавець також наголошує, що найменування одних — «старими евфемізмами», а інших — «новими евфемізмами» недостатньо відображало б їх істотну відмінність.

У нашій праці ми проаналізуємо українські старі ноа та нові евфемізми, їх мотивацію та особливості функціонування в мові та мовленні українців.

Українська дослідниця Т. Світлична (Світлична 2013: режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_34_78.) зауважує, що процес творення евфемістичних замінників містить чимало аспектів і відбувається на різних рівнях мови: лексичному, семантичному, фонетичному, словотвірному, стилістичному, а

це, своєю чергою, відбивається на кількості та різноманітності способів творення евфемістичних лексем.

Питанням класифікації способів творення евфемізмів займалося чимало мовознавців, серед них, наприклад, Ж. Варбот, С. Відлак, В. Москвін, О. Тараненко, В. Великорода, однак досі у мовознавстві не представлено загальної класифікації способів творення евфемізмів.

Проаналізувавши праці мовознавців, що досліджували явище евфемізації, ми можемо виокремити такі основні її способи, які фіксують більшість вчених:

1. Генералізація

Використання узагальнювальних назв, які використовують на позначення конкретних явищ, дій чи осіб, є одним із найпоширеніших способів творення евфемізмів. Наприклад, вживання виразу *сталася новина* на позначення настання вагітності у жінки.

2. Вживання займенників та часток

Невизначені або вказівні займенники не називають, а лише вказують на значення, яке може бути конкретизоване за допомогою контексту. Наприклад, вживання вказівного займенника *вони* у розмові про покійних людей, або вказівної частки *це* на позначення статевого акту.

3. Вживання іншомовних слів та термінів

Дослідники переконані, що іншомовні слова пом'якшують і завуальовують суть явища, адже більшість носіїв мови семантичну наповненість таких лексем розуміє менше, аніж їх незапозичені відповідники. Наприклад, вживання терміну *ліквідація* замість слова *вбивство*.

4. Використання літоти

Утворення евфемізмів за допомогою літоти відбувається при використанні антонімів із одним або двома запереченнями. Наприклад, *непростий* замість *складний*.

5. Використання фразеологізмів

Фразеологічні одиниці часто використовуються у значенні евфемізмів. Наприклад *не сповна розуму* у значенні «дурний».

6. Використання метафор

Наприклад, вживання метафоричного виразу *його забрала літня днина* замість *він помер влітку*.

7. Еліпсис

Пропуск у висловлюванні деяких структурних елементів нерідко стає способом евфемізації. О. Сенічкіна вказує на те, що під час вираження семантики замовчування мовець знає, про який предмет, ознаку, явище дійсності йдеться. І додає, що уявна невизначеність сигніфікативної ситуації (предмета, ознаки, стану справи) становить переважно фактичну визначеність.

Отже, проаналізувавши класифікації способів творення евфемізмів, які пропонують мовознавці та виокремивши основні способи творення евфемістичної лексики, які найчастіше вживаються, ми можемо зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики існує багато міркувань про способи творення евфемізмів, які варто розглядати усі в сукупності, щоб окреслити загальну вичерпну картину.

У висновках до першого розділу слід зазначити, що соціокультурне явище табу, яке виникло на перших стадіях розвитку суспільства, має свою довгу історію і дуже глибоко вкорінилося в різні сфери людського життя. Існування табу в суспільстві та культурі було б неможливим без його відображення у мові, тому існують різні види комунікативних табу, серед яких найпоширенішими є мовні та тематичні табу. Їх реалізація у мові пояснюється існуванням незаборонених назв на позначення заборонених реалій, які у представлені виразами ноа та евфемізмами. Ноа та евфемізми як мовні явища мають свою специфіку функціонування у мові та різну мотивацію вжитку. Мотивацією виникнення ноа були магичні вірування та глибокі психологічні переживання людини. Однак, мотивацією вжитку евфемізмів є почуття такту та збереження образу позитивного мовця у комунікації. Також різними є мовні способи творення ноа та евфемізмів. У наступних розділах ми розглянемо та проаналізуємо типи ноа та евфемізмів, які функціонували та продовжують функціонувати в українській мові.

РОЗДІЛ 2. Особливості функціонування давніх комунікативних табу і ноа в українській мові

2.1. Відображення магічних вірувань та заборон у мові давніх українців

Насамперед необхідно визначити, що саме ми у своїй праці розуміємо під магією у віруваннях та заборонах давніх українців. Українські дослідниці М. Лановик та З. Лановик у своїй праці «Українська усна народна творчість» подають визначення терміну «магія», яким ми будемо послуговуватись у цьому дослідженні. Отже, магія (лат. *magia*, від гр. *mageia* — чародійство) — система обрядів, пов'язаних з віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, тварин, сили природи, а також на божества та духовний світ з користю для світу живих. За словами англійського етнолога Е. Б. Тайлора, магічні знання виникли через асоціативність мислення давніх людей у поєднанні з поганим розумінням справжньої сутності речей. Магія, як явище, тісно пов'язана з міфологічною системою вірувань народу.

М. Лановик та З. Лановик поділяють таку магію як цілісне сформоване явище на два пласти: теоретичну магію (яку вони також називають псевдонаукою) та практичну магію (яку називають псевдомистецтвом) (М. Лановик, З. Лановик, 2005).

На думку Дж. Фрезера, магічне мислення побудоване на двох основних принципах:

- 1) перший принцип: подібне викликає подібне або наслідок схожий на свою причину;
- 2) другий принцип: речі, які один раз доторкнулись одна одній, продовжують взаємодіяти на відстані після завершення їх прямого контакту;

У віруваннях давніх слов'ян закони магії поширювалися не лише на людину, її сім'ю чи її дії, а й на природу, та потойбічний світ. Оскільки мова в усі часи відображала розвиток суспільства, то цілком логічним є факт відображення і магічних вірувань та заборон у мові. Із цим також тісно пов'язане вірування людей у магічну силу слова. Вважалося що усі слова мають власну особливу силу, яка проявляється у різних обставинах по-різному, тому у давнину люди дуже обережно ставилися до того, що вони вимовляють.

У цьому підрозділі нашої праці ми розглянемо відображення магічних заборон у мові українців та проаналізуємо ноа, які вони використовували на позначення табуованих предметів, явищ, дій та осіб.

Послуговуючись працями російського етнографа та мовознавця Дмитра Зеленіна а також сучасної української дослідниці українського фольклору Ірини Ігнатенко ми прослідкуємо етимологію та проаналізуємо мотивацію вживання виразів ноа та евфемізмів в українській мові минулих сторіч. Висновки такого аналізу будуть основою для порівняння особливостей функціонування явища табу у минулому та на сучасному етапі розвитку української мови, у чому ми вбачаємо одне із основних завдань даної наукової праці.

Російський етнограф та професор Харківського Національного університету Дмитро Зеленін досліджував явища табу в культурах східної Європи та Азії та їхнє відображення в окремих мовах. Результати своїх досліджень Д. Зеленін впорядкував у праці «Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии». Далі ми розглянемо класифікацію, яку подає вчений із його прикладами, а також іншими прикладами, що функціонували в українській мові та зафіксовані у різноманітних словниках.

2.2. Мовні табу назв тварин

Старші люди вважали забороненою назву вовка, адже вірили, якщо промовити його ім'я навіть дуже тихо, він обов'язково це почує та одразу з'явиться. Очевидно, на основі цього вірування і виникла приказка, яка функціонує в українській мові дотепер: «про вовка промовка, а вовк у хату». Слово вовк заміняли на *дядько*, *звір*, *звірак* або *крутая звір*.

На Волині українці замість *вовк* казали *кузка*, *поганець*, гуцули називали вовка *гайда*, *флов*, *нехар* або *малий*, на противагу ведмедю, якого називали *великий*, а в Карпатах (в Марморощі) — *фліган*.

Старе галицьке повір'я стосується святкового різдвяного часу та говорить, що під час святка не годиться згадувати вовка — інакше буде погано худобі. У праці українського етнографа-фольклориста М. Номиса знаходимо згадку, що *сірий* — теж було звичайною назвою для вовка. Поширеними були також назви *сірман*, *сіроман*, *сіроманець*, в котрих Д. Зеленін бачить зв'язок зі словом *сірома*, тобто бідняк.

У Галичині діяла сезонна заборона звичайної на той час української назви для змії *гадина*. Під час великого посту ранньою весною не вимовляли цього імені,

замінюючи його підставними: *вона, тота, довга, чірвак, земляний чірвак*. Вірили, що скотина того, хто порушить цю заборону, влітку буде страждати від укусів змій. Д. Зеленін припускає, що і українське *жеретія* (змія, що лазить по деревах) також підставне слово, значення якого «ненажера». В словнику Памви Беринди XVII в. цим словом названо журавля. До підставних слів можна також віднести такі назви для змій: галицьке *та, що під пнем сидить*; або загальноукраїнське *шипотінник*, тобто «шиплячий» — назва для змій і для лиходія.

2.3. Мовні табу назв природних явищ

Серед явищ природи особливої магічної сили та значення надавали, безумовно, вогню. Українці на Волині забороняли говорити про вогонь і промовляти слово *вогонь*, пояснюючи цю заборону: «нехай спить». Звідси випливає, що говорити про вогонь — означало розбудити його, тобто тут ми бачимо ту саму психологічну основу мовного табу, що і в заборонах назв вовка, змій, і злих духів (про які ми ще згадаємо у наступних абзацах). Мається на увазі дух-господар вогню, який втім, зазвичай, зливався в народному уявленні з самим вогнем, як живою істотою. Вогонь називали і досі називають *багаття*, тобто «багатство». Д. Зеленін пов'язує цей евфемізм із заборonoю віддавати свій вогонь чужому, завжди або в критичні моменти, як власне багатство (багаття). В українських замовляннях вогонь іноді називався *гостем*. Вогонь під час пожеж заклинали так: «Вітаю тебе, гостю, замовляю тебе гостю, Йорданською водою заливаю тебе гостю!». Науковці зазначають, що заборона слова *пожежа* зустрічалася навіть частіше, ніж заборона слова *вогонь*. Зеленін наводить приклади, коли, говорячи про можливу пожежу, називали її словом *случай*: «як буде случай, то нікуди і вийти не можна». Про пожежу, яка вже почалась, не говорили *горить*, натомість говорили *щось мокне* або *багатство десь, радійте!*. Очевидно, такі протилежні значення *мокне* замість *горить*, або *радійте* під час пожежі, яка є лихом, використовували щоб таким чином обманути чи замовити вогонь.

2.4. Мовні табу назв захворювань

Ще однією групою слів, яка підлягала табуванню в народі були назви хвороб. Замість забороненої назви хвороби використовували безліч підставних імен. Вони

численні і різноманітні, але Д. Зеленін зумів виділити серед них 5 категорій (Зеленин: 1930). Ми в своїй праці використаємо цю категоризацію, але доповнену прикладами з інших джерел:

1. назви ласкаво-шанобливі і ніжні: ревматизм мав підставну назву *гостець* (маленький гість).
2. назви у вигляді натяку: наприклад на Полтавщині холеру ніколи не називали по імені, а тому про хворих на холеру говорили «він був хворий на відому хворобу»;
3. імена нечистої сили, які здебільшого одночасно були і лайливими іменами: лихоманку називали *поганка, проклята, лиха, худуша, паскудник, пропасниця* або *трясця*, адже подекуди в народній уяві являла собою Іродову доньку Трясовицю. Епілепсію називали словом *хуртовина*, яке означало не тільки бурю, але і біду, негоду.
4. запозичені з чужих мов назви: українське спільне підставне слово на позначення хвороби *бетега*, або хворого *бетежний* запозичені з угорського *beteg* «хворий», що в свою чергу походить із середньовічного німецького *wētage* «біль, страждання».
5. назви побутового характеру (за симптомами хвороби). Сюди можемо віднести такі назви для лихоманки: *тіпавка*, що походить від дієслова «тіпати», *дрижаки* від дієслова «дрижати», і *трясця* або *трясучка*, які співзвучна з дієсловом «трясти», що іноді використовують у значенні лихоманити.

2.5. Мовні табу імен духів, божеств та чаклунів

Психологія словесних заборон на імена нечистої сили однакова з психологією табу на назви хвороб. За уявленнями давніх українців духи хвороб належали також до нечистої сили, іноді зливаючись, в народних уявленнях, з чортами. Мотивація таких заборон одна — боязнь «накликати» на себе злого духа. З цієї причини ім'я чорта було словесним табу і замінювалося у мовленні підставними словами. У своїй праці ми використовуємо категоризацію підставних назв на означення чорта, яку запропонував Д. Зеленін, знову доповнивши її прикладами з інших джерел:

1. Епітети, що вказують на місцеперебування чорта

Той, що у воді, болотяник, гайовик, очеретяник, тот, що у скалі, тот, що у трісках, той, що у греблі сидить, хто инший, пекельник, тобто мешканець пекла, анциболот, анциболотник, анцибол, анцибор, де в першій частині слова Д. Зеленін вбачає «антий, анти(христ)».

2. Назви у вигляді натяку за допомогою займенника

Він, той, сам, тот-що невільно згадувати; тії, що не при хаті згадуючи, той, що проти ночі не згадують, той, що купами трусить, той, що трясе очеретами, отой чорний. Але, мабуть, і таке найменування чорта натяком-займенником вважалося все ж небезпечним, тому до займенника часто додавали коротке заклинання. Наприклад: *тот-скаменів би, він-цураха му, він-щез би, щезби, щезник, щезлий.*

3. Різноманітні епітети, які негативно характеризують чорта

Лихий, лихо, нечистий, невмиваний, нетеча, нехрист, злодуж, лукавий, злий, клятий (19), триклятий, триклятуций, розпроклятий, темноликий, біда, недоля, прасунок, зі значенням «лихо, нещасний випадок».

4. Епітети, що характеризують зовнішній вигляд чорта:

куций, куцак, куцан, куцохвостий, куць, куцько, курдуплик, той, що з ріжками, рогатий, хвостатий, той, що з свинячим рилом, лисий дідько, рябий.

5. Пестливі і шанобливі імена.

Хоча вище ми наводили виключно імена, що негативно або нейтрально характеризують чорта, але зустрічаються також підставні імена для чорта протилежні за значенням: *дідько, дідуньо* — поширене у всіх східних слов'ян найменування чорта дідом у зменшувальній формі. Це підставне слово згадано вже в словнику Памви Беринди 1653 р.: «Дъидъ: Старец; умалительнѣ же дядко, старчик, а не дідько: сице бо нѣцѣи обыкоша діавола именовати». Ф. Кайндль також наводить цю назву, але зазначає, що в гуцулів *gitko* («дідько») — заборонене ім'я чорта, а не підставне, тобто тут ми маємо приклад того, як підставні слова стають забороненими.

До шанобливих імен Д. Зеленін також відносить такі підставні імена як *святий* і *бо*. Ці назви є пережитками дохристиянської доби, коли вони служили для позначення недиференційованих ще демонів і духів, з яких згодом виникли дві різні категорії — добрі боги і злі демони (чорти та інші). Чортицю, яка викрадала немовлят на Поділлі називали словом *богиня*. Ще одним цікавим прикладом є ім'я чорта *диво*, яке нагадує

загадкового «див» зі Слова о полку Ігоревім: «див кличет на верху дерева»; деякі дослідники бачать в цьому «диві» чорта.

6. Назви запозичені з іноземних мов

Наприклад західноукраїнське ім'я чорта *шляг* зі значенням параліч: «шляг би т'и трафіў!», тобто чорт би тебе взяв походить з німецького *Schlag*, можливо через польське *szlak*, тобто параліч. Також знаходимо відомості про називання чорта циганським словом *бенг*.

7. Окремою групою можна виділити запозичення на християнському підґрунті

До цієї групи, перш за все, належать назви *диявол*, *сатана* та їх варіанти *дябел*, *дябель*, *дябол*, *дявіл*, *дявіль*, *дяволяка*, *Сатанайл*, *сатанина*, *сатанисько*, *сатанюка*, *сатаня*, *сатанятко*.

Аридник походить від біблійного царя Ірода. Іноді зустрічається і прямо *Ірод* як назва чорта. У назві *юда* можна побачити ім'я євангельського зрадника Юди Іскаріота. Ще одне часто вживане назва — *люціпер* походить, звичайно, від Люцифера. Д. Зеленін спостерігає контамінацію Люцифера з антихристом в українському підставному слові на позначення чорта «анціяш». Дослідник також наводить приклади «*гаспид*» і «*біс*», що походять з мови церковних книг. Від *біс* утворено також низку похідних назв, наприклад: *бісеня*, *бісенятко*, *бісик*, *бісило*, *бісище*, *бісовило*, *бісяка*, «*біхреса*» (словник синонімів вусика). *Гемен* походить з грецького *δαίμων* (демони), запозиченого через церковно-християнські книги. Зеленін припускає, що назва *хамінок* є переробкою зменшувального від *гемен*.

У даному контексті варто відзначити, що навіть у прокльонах та лайливих висловленнях часто зберігалось табу на вживання слова *чорт*. І часто саме у лайливій лексиці вживалися слова-замінники, що походять з християнської тематики. До того ж, найчастіше це були назви дітей біблійних постатей, як от Ірода чи Каїна наприклад: «Іродів син!», «Каїнова ти дочка!», а також «Гаспидський сину».

Деякі евфемізми на позначення чорта збігаються з християнськими особистими іменами. Наприклад, українське *Антипко* — зменшувальне від християнського імені Антип, від нього походить і прикметник *антипковий*, тобто чортовий.

Зближує це ім'я зі значенням чорта і епітет, який часто вживається поряд. Згідно одних переказів, п'яти у чорта відкусили собаки, яких направив на нього бог. Згідно

других, їх відкусив вовк, а згідно третіх —п'яти чорту відбило дверима, тому він і кульгає. В українських переказах зустрічаються ще й інші особисті християнські імена з тим самим епітетом «безп'ятий» і з тим самим значенням чорта: *Гнатко Безп'ятко*, від Ігнатій, *Грицю безп'ятий*, *Грицю без п'яти* від Григорій.

Хоча домовика не вважали злим духом, адже вірили, що він частіше допомагає людям, ніж шкодить, проте його ім'я також було заборонене. Вважалося, що проголошення власного імені домового привертає його увагу і це може бути небезпечним, тому його теж замінювали підставними іменами. Наприклад іменами *хованець* і *годованець*, семантика яких зрозуміла («той, який ховається», і «той, якого годують»). У Словнику синонімів української мови О. Вусика зустрічаємо назви *біляпичник* та *той, що живе в каганці* на позначення домовика, мотивація якої також є прозорою та вказує на його місцезнаходження. На те, що домовика все ж вважали добрим духом та охоронцем оселі вказують назви *добрий дух*, *застережник*, *оберіг*, *опікун*, *охоронець*, *домашній оберег*, *охоронець оселі*. На те, що домовик в уявленнях українців оберігав не лише оселю, але й родину, вказують назви *дід роду*, *охоронець родинного вогнища*, *покровитель роду*. Також домовика називали шанобливо *хазяїн*, *господар*, *дідо*, *панок*, *панич*, адже вірили, що таким чином, виявляючи повагу, зможуть задобрити домовика та вбережуться від шкоди з його сторони.

Ряд виразів ноа на позначення чаклуна підкреслює його близькість до нечистої сили і зв'язок з нею, наприклад *відьмарь*, *відьмак*, *відьман*, *відьмач*, *той, що з нечистою силою знається* або *той що з чортами знається*. Примітно, що в останньому евфемізмі присутня назва чорта, яка найчастіше також підлягала табуванню. Частина назв для чаклуна вказує на його знання, які доступні не всім, та дар передбачення: *знатник*, *ведун*, *відун*, *вістун*, *віщий*, *віщун*, *мудрий*, *тайновидець*. Зустрічаємо також назви *химородник*, *пропасник*, *перетинник*. Можемо припустити, *перетинник* означало «той, хто перетинає межу реального та потойбічного світів. Використовався також прикметник непростий для іменування чаклуна. Зеленін зауважує, що одна з функцій чаклуна відображається в українській назві *ўрачар*, тобто лікар.

Прикладом запозичень з інших мов для підставних імен духів можуть бути назви відьми — *босорка* і *босорканя*, які мають угорське походження, а в угорську мову

вони своєю чергою могли потрапити з тюркських мов, пор. тюркське *basyrkan* — «нічний кошмар».

2.6. Мовні табу слів, що стосуються смерті

Явище смерті у всі часи мало певне сакральне значення, і було особливо табуйованим. Надалі розглядатимемо мовні репрезентанти табу, що стосуються цієї теми.

На Поділлі, наприклад, могилу і труну називали словом *хата*, тобто звичайною українською назвою жилого будинку, житла, при цьому жилий будинок називався «курінь». Виражалися, наприклад, так: «хати наши на цвінтари, а вас (гостя) просю до куріня». І на сході України, запрошуючи робити труну для померлого батька або матері, казали: «идите робить нову хату батькови (або матери): не схотив жити у старій». Ця українська назва має повну відповідність із загальносхіднослов'янською назвою труни *домовиною*, тобто домом (Зеленин: 1930).

У своїх дослідженнях Зеленин наводить приклад слова *цвинтар* як підставного і одночасно запозиченого з польського «*smentarz*», яке походить від середньовічного латинського *simeterium* «місце спокою».

У східних слов'ян для позначення поняття «вмирати» зустрічаються насамперед дієслова, що позначають падіння, удар, перелом. В українській мові зустрічаються підставні слова *луснути*, *лунути*, звідки може і походить фраза *лунь його вхопив*, тобто він помер, в якій деякі дослідники бачать назву птаха *лунь*. Деякі слов'янські дієслова зі значенням померти мають на увазі зміни в тілі небіжчика і перш за все затвердіння тіла, наприклад український фразеологізм *дубу дати*, *врізати дуба*, *дубову сорочку зодягти*.

Існували також іронічні висловлювання про смерть, наприклад *дупеля из 'істи*, тобто схибити. Або вираз *пішов кози пасти*, можливо з анекдоту, який Д. Зеленин знаходить у Збірнику Харківського історико-філологічного товариства про те, як солдат розповідає про небіжчиків, яких нібито бачив на тому світі: *Твій Івашечко пасе божих теляточек*.

На позначення смерті поряд із самою назвою «смерть» вживалися різноманітні евфемізми, наприклад: *загиб*, *загин*, *погуба*, *пропад*, *пагуба*, *надіж* (про смерть худоби), *помір*, *скін*.

Усі вищенаведені приклади доводять, що особливо часто приписувалася магічна сила словами, які означають що-небудь погане або небезпечне. Наступні слова для позначення понять «біда», «нещастя» в українській мові в роботі Зеленіна наводяться як замітники табуйованим виразам: *халепа, пеня, притуга, пригода, недоля, лихо*.

2.7. Мовні табу, пов'язані із тілом людини

З анатомічними особливостями та функціями людського тіла пов'язана низка номінацій, які підлягали повному або частковому табуюванню. В даному контексті диференціюються анатомічні особливості та процеси жіночого та чоловічого тіл. Низка табу вказують конкретно на статеві відмінності.

У наступних підрозділах ми розглянемо такі табуйовані вирази та евфемізми, які українці використовували на їх позначення у минулому, що їх у своїх працях подає дослідниця українського фольклору Ірина Ігнатенко, а також порівняємо особливості вживання цих виразів із виразами-ноа, які досліджував Дмитро Зеленін. У своїх працях «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» та «Чоловіче тіло у традиційній культурі українців» Ірина Ігнатенко використовує приклади мовних одиниць з етнографічних, фольклорних та історичних джерел (до яких належать польові записи етнографів XVIII – XX століть, пісні, прислів'я, приказки, записи судових архівних справ), саме тому використання цього мовного матеріалу є дуже цінним для аналізу явищ табуїзації мови та особливостей евфемії у контексті нашої роботи.

2.7.1. Мовні табу, пов'язані з жіночим тілом

Найбільше словесних заборон було пов'язано із фізіологічними особливостями жіночого організму, які і відрізняють його від чоловічого. Однією з найважливіших таких особливостей, яка водночас є маркером перетворення дівчинки на дівчину, є поява менструації. В українській культурі це явище було табуйованим у змішаному суспільстві, обговорювати тему менструації жінки не могли у присутності чоловіків, а лише між собою. При цьому табуйованою була і сама назва явища, яку заміняли евфемізмами. У своїй книзі «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» Ірина Ігнатенко подає такі назви на означення менструації, які раніше фіксували

дослідники: *на сорочці*», «*свій час*», «*місячка*», «*цигани*», «*кошуля*», «*рубашне*», «*переться*», «*жіноче*», «*цвіт*», «*пола*» (на Гуцульщині), «*прийшли краски*», «*приїхали гості, червоний Іван* (на Бойківщині), *має на собі, регули* тощо (Ігнатенко 2017: с. 36).

Для того, щоб пояснити мотивацію евфемізмів на позначення менструації, можна умовно їх класифікувати.

1. Однією із найпоширеніших назв, яку дослідники до сих пір фіксують в українській мові є *рубашка* та похідні від неї (*на сорочці, рубашне, сорочка напала, сорочане лихо, на одежде, на беллі*; «а дехто-то рубашне каже на їх, бо його видно на сорочці. Як дехто, то каже, щоб усе не однаково було, сорочане лихо». І. Ігнатенко пояснює такі назви тим, що у традиційній українській культурі одяг виконував не лише функцію прикриття тіла. Жіноча сорочка також символізувала тіло жінки, вона копіювала усі його властивості, адже безпосередньо торкалася тіла. Тому, дослідниця припускає зв'язок між цим віруванням та вищенаведеними назвами на означення менструації.
2. До другої групи належать назви, які вказують на те, що така особливість фізіології властива лише жіночому тілу: *бабське, бабське на одежі*; «кажуть також «женське» тим, що їх у чоловіків нема».
3. Третю групу становлять назви, що походять від дієслів «прати», «прасувати»: *переться, прання ся іме, переца, стіраєцца*. І. Ігнатенко зауважує, що такі назви водночас вказують на те, що жінка в цей період очищається внутрішньо.
4. Четверта група — це терміни, якими пояснюється циклічна природа менструації: *місячка, місяшне; бо воно ото що місяця, та й те*.
5. Група термінів пов'язують з червоним кольором місячних: *червоні дні, краски ідуть, червоний Іван*.
6. Окремою групою є назви, які безпосередньо означають, що жінка, у якої менструація, перебуває у фізіологічному розквіті, готова до шлюбу та народження дітей: *цвіт, квітки на рубашиці, вже цвіт прийшов*.

У своїй праці Ірина Ігнатенко зазначає, що раніше в українських селах молоді люди, а особливо дівчата, досить часто були погано або зовсім не обізнані в інтимних

стосунках, не завжди знали про фізіологію репродуктивної системи (Ігнатенко 2013: с. 73). Така необізнаність була пов'язана з відсутністю статевого виховання в українській сім'ї. Причиною цього було табу на розмови між батьками та дітьми про інтимні стосунки. Це не окреме табу на певне слово або вираз, це загальне тематичне табу.

Найважливішою місією жінки, безумовно, вважалося материнство. Вагітну дівчину усіляко вберігали як від людей, які могли завдати шкоди навіть ненавмисне, так і від злих духів. Саме тому говорити про вагітність дівчини було заборонено, можна було лише завуальовано повідомити про її стан, при чому лише рідним або стороннім людям з необхідності. Вагітну називали *черевата, груба, та, що зайшла на дитя, на поступки хворіє* (Ігнатенко 2013: с. 134).

Акт пологів тримався у ще більш суворій таємниці, порушення якої, за народними віруваннями, збільшує родові муки породіллі. Момент пологів ретельно приховувався, а словесні заборони мали допомогти цьому. В матеріалах Д. Зеленина знаходимо згадку про те, що на Полтавщині пологи називали *випадком*. В деяких інших регіонах України про момент пологів говорили *впала в кут, впала з печі*. Коли дитина вже народилася, про неї не говорили, що вона саме народилася, часто вживали завуальовані фрази, наприклад *у воді спіймали, вода принесла*. І. Ігнатенко пояснює, що в цих фразах згадують про воду, адже в народних магічних практиках вода фігурує як аналог крові та сперми.

Назви хвороб в загальному були для українців дуже табуйованими, про деякі з них ми вже згадували у цій роботі. А хвороби статевої системи та венеричні захворювання були ще більше табуйованими. Уникали не лише назв самих хвороб, але і будь-які розмови про такі захворювання. Дуже часто хворі навіть не звертались до місцевих лікарів саме через «непристойність» такої хвороби і сором говорити про неї (Ігнатенко 2013: с. 167).

У праці Ірини Ігнатенко знаходимо такі назви жіночих хвороб статевої системи: *білі плав, білуї цвет, белені* (Ігнатенко 2013: с. 167). Ймовірно, вони пов'язані з білим кольором виділень у жінок під час хвороби.

Серед підставних назв на позначення сифілісу були: *пранці, франць-веніри, образа, франка, франца, френчюга* (Ігнатенко 2013: с. 176) .

Ірина Ігнатенко пов'язує етимологію цих назв з народними уявленнями, що були притаманні східним слов'янам, — про те, що представники інших народів,

передусім неправославного віросповідання, придумали всі «неправильні» предмети та звичаї, які руйнують традиційні норми. Наприклад, французи підпадали під стереотип любителів нестримних сексуальних утіх, тому саме їх звинувачували у виникненні та поширенні сифілісу.

2.7.2. Мовні табу, пов'язані з чоловічим тілом

Безумовно, в українських віруваннях та фольклорі велику увагу було приділено і чоловічому тілу, а особливо чоловічим статевим органам, які насамперед і відрізняють чоловіче тіло від жіночого. Проте, назви чоловічих статевих органів, водночас були і табуйованими. Традиційна народна культура виробила власні назви (ноа) на означення статевого члену, які використовували як у щоденному мовленні, так і у фольклорній та сороміцькій творчості. Ірина Ігнатенко у своїй праці «Чоловіче тіло в традиційній історії українців» подає наступну класифікацію підставних назв чоловічого статевого органу:

- а) назви запозичені з назв навколишнього світу (тваринного, пташиного, рослинного, водяного);
- б) назви запозичені з назв господарчих предметів і музичних інструментів;
- в) назви, що надавалися з огляду на зовнішній вигляд (випрямлений, твердий, тощо) (Ігнатенко 2016: с. 28 - 46).

Нижче детальніше розглянемо кожен групу назв.

1. Назви на означення чоловічих органів, запозичені з тваринного світу.

Одним з найглибше завуальованих символів чоловічої сексуальної енергії та статевого органу зокрема є кінь. І. Ігнатенко наводить приклади евфемістичних виразів, які були заміниками табуйованого відкритого заклику чи натяку на статеві відносини: *напоїти коня, пустити коня до стаєнки, дати коню їсти, осідлати коня*. Серед назв птахів, які в сороміцьких піснях та народному мовленні означали чоловічий статевий орган найпоширенішими були *півник/когут, журавель, соловей*:

Ой, мілка моя,

Покажи воронку,

А я ж тобі солов'я

Красную головку.

Назви на означення статевих органів, запозичені з рослинного світу.

Ірина Ігнатенко подає серед найчастіше вживаних з цієї групи наступні назви: *кукурудза, качан, огірок, перчик, буряк, колосок, дуб.*

Усі ці назви утворювались, очевидно, за аналогією подібності форми рослин на форму чоловічого статевого органу або її характеристик (наприклад, твердості).

Дослідниця також зазначає, що «в українських сороміцьких піснях овочем, що символізує чоловіка, його інтимну силу, може виступати й буряк, а словосполучення *буряченьки садити, піти на буряки, червоний буряк до білого тіла* означають статевий акт.

2. Назви на означення статевих органів, запозичені з водяного світу.

З цієї групи найчастіше зустрічаються назви *рак/рак-неборак, щупак, щука, судак.*

Назви на позначення статевих органів, пов'язані зі знаряддями праці та іншими інструментами.

Такі назви виникали, коли знаряддя праці, господарчі реманенти й музичні інструменти за зовнішнім виглядом були схожі на статевий член.

Серед них зустрічаємо назви: *кочерга, довбня, шило, ножик, смичок, коса, бандура, рало*

(Вип'ємо за те рало, щоб іще сто п'ятдесят років орало),

смичок

*(Ой грай, коли граєш, коли добрий смичок маєш,
Як не буде добре грати, скажу тобі смичка втяти.),*

макогін

(Ой дам тобі, мій миленький, горівки півлітри,

Лиш принеси макогона до моєї макітри).

3. Назви на означення статевих органів, що надавались з огляду на зовнішній вигляд — випрямлений, твердий, тощо.

В своїй праці Ірини Ігнатенко зазначає, що коли чоловік мав високу статеву потенцію, це називали *стирчак (сторчак), стрижень, стручок, сустав, кілок, кінчик, дрючок, жила, ковбаса* тощо. Назва сперми також була табуйованою, тому на її означення використовувалися народні назви *поклад, плоть*.

Сексуальна потенція чоловіка була надзвичайно важливою, адже була необхідною для зачаття дитини, продовження роду, тому її відсутність сприймалася як дуже серйозна проблема. Своєї імпотенції чоловіки дуже соромилися, а відтак і говорити про неї, як і про інші хвороби, про які ми згадували раніше у своїй роботі, було неприйнятно. Тому на означення імпотенції в народі вживали слова-замінники, наприклад: *висячка, дармовис, нерухомість, неспособний, нестоячка, порожній*.

Таким чином, ми бачимо, що значну частину мовних табу в повсякденному житті українців становили назви, пов'язані з особливостями чоловічої та жіночої фізіології, їх статевими органами та статевим актом.

2.8. Висновки до другого розділу

У висновках до другого розділу хочемо узагальнити теми та сфери табуїзації в українській мові у минулому, назвати причини цієї табуїзації та вживання лексики, що замінювала табуйовані номінації, а також охарактеризувати мовні одиниці на позначення табуйованих реалій.

Отже, аналіз праць дослідників давніх комунікативних табу, а також мовних одиниць на позначення табуйованих реалій в українській мові дозволяє стверджувати, що до основних груп лексики української мови, які підлягали табуїзації у минулому належать:

1. Назви природних явищ
2. Назви тварин
3. Назви захворювань
4. Назви реалій, пов'язаних зі смертю

5. Назви духів та представників потойбіччя
6. Назви зі сфери фізіологічних особливостей людського організму
7. Назви зі сфери інтимного життя людини

Варто зауважити, що причини табуізації окремих груп лексики є різними. Відтак, мотивація до заборони вживання прямих номінацій на позначення природних явищ, тварин, захворювань, реалій пов'язаних зі смертю, духів та представників потойбіччя полягала у віруваннях українців у магічну силу слова та нерозривний зв'язок між словом та реалією, яке воно позначало. Отже називати тварин, захворювання, імена духів було заборонено через віру у те, що вимовляння їх назви обов'язково накличе і самих тварин, захворювання або духів, які завдадуть шкоди мовцю, або його близьким.

Відмінною є мотивація заборони на вживання мовних одиниць на позначення реалій зі сфери фізіології людини та інтимного життя людини. Вживання таких мовних одиниць було небажаним через неприйнятність обговорення тем, що стосувались інтимної сфери життя. Отже, у такому випадку йдеться про табу, які були частиною тогочасного мовленнєвого етикету, та накладалися соціумом задля дотримання усталених у суспільстві норм поведінки.

Аналіз конкретних прикладів виразів-ноа та евфемізмів на позначення табуйованих реалій дає нам змогу виокремити найбільш продуктивні способи їх творення, до них належать:

1. Використання натяків у формі особових займенників (у деяких випадках вони комбіювалися із виразом-оберегом);
2. Генералізація (тобто використання видових або родових назв замість назви конкретної);
3. Описові назви (слова, що не називають прямо особу, предмет чи явище, а лише описують його зовнішні чи функціональні ознаки);
4. Назви-порівняння (порівняння, засновані на зовнішній або внутрішній подібності табуйованої реалії із реалією, яка не підлягала табуюванню).

Отже, проаналізувавши наукові праці, спрямовані на дослідження табу, що існували в українській мові в минулих століттях із великою кількістю мовного матеріалу із етнографічних розвілок та фольклорних творів, робимо висновок, що явище мовного табу виникло у давній українській мові ще за доби дохристиянських

вірувань та продовжувало свій розвиток у наступних століттях. Мотивація мовних табу першочергово полягала лише у магічних віруваннях давніх українців, проте із розвитком української культури, суспільства, етикетних норм і правил виникали нові табу, а відтак і вирази на їх позначення. У наступному розділі ми спробуємо прослідкувати зміни темах, що підлягають табуїзації та їх мотивації в українській мові на сучасному етапі її розвитку.

РОЗДІЛ 3

Особливості функціонування комунікативних табу і ноа в сучасній українській мові

3.1 Тенденція детабуїзації суспільства та його відображення в сучасній українській мові

У попередніх підрозділах ми аналізували давні комунікативні табу, у яких відображалися вірування українців у магичні сили, особливості їхнього світогляду, виховання, ставлення до власного тіла, до міжстатевих відносин та відносин у межах сім'ї. У наступному ж підрозділі ми проаналізуємо як комунікативні табу функціонують у сучасній українській мові.

Аналізуючи функціонування табу в українській мові на сучасному етапі її розвитку, варто зауважити, що окрім утворення нових табу в сучасних слов'янських мовах, спостерігається також тенденція детабуїзації мови, тобто відкидання табу, які раніше існували у мові. Безумовно, причини детабуїзації мови в більшості екстралінгвальні, адже детабуїзація мови є наслідком детабуїзації суспільства, культури, літератури та зміни світосприйняття людини. Їх причиною є історичні, економічні та політичні зміни у суспільстві.

Загалом у світовій культурі тенденція детабуїзації почала поширюватися наприкінці ХХ століття. В Україні й у інших пострадянських країнах цей процес відбувся також і внаслідок змін державного устрою та офіційної політики після розпаду Радянського Союзу. Запровадження політики гласності, ослаблення та поступове зникнення повсюдної цензури, послаблення політичного контролю культури та літератури – усе це мало безпосередній вплив на культурні та комунікативні табу.

Аналізуючи комунікативний простір Радянського Союзу наприкінці 80-х - початку 90-х років минулого століття, російська лінгвістка Е. Земська відзначає наступні зміни у комунікації, які говорять про відкидання деяких табу:

- різко зростає кількість учасників масової та групової комунікації. Представники різних верств населення постають у ролі ораторів, кореспондентів газет і журналів;
- свобода вираження поглядів проявляється не тільки в особистому, але і в публічному спілкуванні;

- розширюється сфера спонтанного спілкування, люди перестають читати заздалегідь підготовлені промови і починають говорити;
- на перший план виходить особистісний принцип спілкування, безособові репліки замінюються на такі, що мають конкретного адресата;
- як письмове, так і усне спілкування набуває діалогічного характеру;
- у сфері публічного спілкування набуває великої популярності можливість прямого звернення до слухачів та діалог між оратором та слухачем;
- слабшають обов'язкові правила усного публічного спілкування та виникає низка нових форматів (різноманітні дискусії, “круглі столи”, нові типи інтерв'ю тощо);
- замість безособового офіційного телеведучого чи радіоведучого з'являється особистість модератора, яка висловлює власні думки, емоції, жартує;
- мовці намагаються знайти нові засоби вираження і водночас відродити старі назви тих явищ, які були відкинуті або заборонені попередніми режимами і які відроджуються сьогодні;
- відбуваються зрушення та зміни мовних стандартів на всіх рівнях. (Земская 1996: с. 9–31)

У своїй статті «Табу в контексті глобалізації» російська дослідниця М. Тульнова (М. Тульнова 2010: с. 176-181) окреслює основні теми, що підлягають детабуїзації в сучасному світі та ті, які постають в центрі так званих нових табу. Вона зазначає, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується змінами, які є результатом процесу глобалізації. М. Тульнова спостерігає як вербальні, так і невербальні форми детабуїзації.

Одна з показових сфер невербальної поведінки, де зараз спостерігається порушення традиційних заборон — взаємини між статями. Наприклад, ранні та дошлюбні сексуальні відносини в багатьох культурах стали повсякденним явищем і більше не викликають засудження у оточуючих. З поширенням концепту толерантності все менше засудження викликає одностатева любов. Не викликає подиву й публічна демонстрація оголеного тіла як знак відкритого прояву сексуальності.

Відтак, у мовній комунікації серед тем, що піддаються детабуїзації, однією з очевидних є тема інтимних взаємин і пов'язане з нею використання в мові найменувань інтимних частин тіла. Підтвердженням цьому може слугувати факт публікації п'єси Ів Енцлер «Монологи вагіни». Ця п'єса була написана 1996 року з

метою зняття заборони на відкрите обговорення проблем інтимного життя жінки. Повний український переклад «Монологів вагіни» Елли Євтушенко побачив світ значно пізніше, 2018 року. Отже, в українському культурному просторі тема інтимних взаємин вже також поступово детабується.

Детабуїзація мови дуже тісно пов'язана з явищами глобалізації та демократизації мови. Під демократизацією мови розуміють допущення до усного та письмового спілкування (приватного та публічного) засобів живої мови та їх поповнення.

Демократизація мови здійснюється внаслідок демократизації суспільства (поширення демократичних принципів та правил). Мовознавець М. Лабашук визначає два мовні аспекти реалізації демократизації – інформаційний та стилістично-типологічний. Перший аспект, який він також називає понятійно-лексичним, відображає вільне використання в сучасній мові тем, які раніше з різних причин підлягали табуванню. Стилiстично-типологічний аспект мовознавець також називає формально-граматичним і пояснює, що він пов'язаний з особистісною мовною здібністю та мовною картиною світу конкретного суб'єкта комунікації. (Лабашук 2006: режим доступу:

<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1375>).

Однак, вчені запевняють, що демократизацію мови не можна розглядати однобічно та акцентувати лише її позитивні складові, такі як отримання свободи слова особистістю, взаємопроникнення стилістичних пластів мови, побудова діалогічної та полілогічної відкритої комунікації, наявність зворотного зв'язку та ін. Існує і другий бік явища мовної демократизації, серед них мовознавці зазначають хаотичність у типології мовлення, необмеженість та вседозволеність вираження, трансформація низової культури в масову, відсутність культурної та мовної самоцензури.

Однією зі складових демократизації мови (яку найчастіше негативно характеризують мовознавці), з якою пов'язують явище детабуїзації, є вульгаризація мови. За визначенням Ю. Бельчикова, під вульгаризацією розуміють вживання стилістично зниженої та нелітературної лексики (жаргонізмів, арготизмів, просторічних слів), а також слів з негативним емоційно-експресивним забарвленням, яке не може бути виправдано контекстом або ситуацією висловлювання і є неестетичним або таким, що порушує етико-мовну

норму. (Бельчиков Ю.А. О роли СМИ в процессе демократизации русского литературного языка // Вестник электронных и печатных СМИ. 2010. № 13. С. 3–7.)

Слова, які раніше вважалися нецензурними, табутованими та неприйнятними у спілкуванні все частіше можна зустріти не лише в комунікації мовців, але й у мові ЗМІ, у телевізійних програмах, кінофільмах, театральних виставах, у художній та подекуди й у публіцистичній літературі.

3.1.1. Детабуїзація в культурі та літературі постмодернізму

В культурі тенденція детабуїзації стала поширюватись на фоні розвитку та проникнення у всі сфери культури постмодернізму. В Україні та решті пострадянських країн постмодернізм прийшов на зміну соцреалізму, якому передував модернізм. Запровадження політики гласності та послаблення політичного контролю над культурою сприяли проникненню принципів постмодернізму у культуру. Митці нової течії були в опозиції до попереднього художнього стилю, відкидаючи його догмати і табу. Відтак, у своїй творчості вони робили акцент на незаангажованості, пріоритеті індивідуального над колективним, особистісних цінностях над суспільними, загальнолюдських цінностях понад ідеологічними, осягненні складності світу.

У сучасній українській художній літературі порушуються комунікативні, тематичні та мовні табу. У радянській літературі існувало дуже багато табу, адже її основним покликанням було виховання громадянина, тому уникалися будь-які прояви особистості, що відхилялися від норми, серед них девіантна поведінка, шкідливі звички, інтимні стосунки, а також життя маргіналізованих груп населення. Усі ці теми детабуються та знаходять відображення у творах постмодерністів.

Визначною рисою творів літератури постмодернізму є лібералізація мови, а також її вульгаризація. Все частіше в художніх творах можна зустріти вживання авторами нецензурної лексики, що раніше була табуйованою. Українська дослідниця Л. Клепуц зазначає, що, порушуючи соціокультурного табу і вживаючи ненормативну лексику у творах, автори часто переслідують мету епатажу, тобто привернення уваги (Клепуц 2009: с. 156). Однак, вона зауважує, що задля епатажу до таких мовних засобів вдавалися автори лише на початку виникнення постмодернізму, таким чином порушуючи сталі соціокультурні чи офіційні табу. Проте, сучасні українські письменники вживають нецензурну лексику, порушуючи індивідуальне табу, і роблять це не з метою епатажу, але з метою підкреслення сарказму, іронії, показової відвертості. Відкидання мовних табу стало невід'ємною складовою творчості багатьох письменників та навіть "візитівкою" деяких з них.

Серед сучасних українських письменників, які у своїх творах порушують тематичні та мовні табу, безумовно, можемо виділити Оксану Забужко «Польові дослідження з українського сексу», «Казка про калинову сопілку», Тараса Прохаська «Від чуття до сутності», Юрія Андруховича «Рекреації», «Таємниця»,

Юрія Винничука «ДНК», Юрка Іздрика «Воцек і воцекургія», Артема Полежаку «Навісні пісні», Ірену Карпу «Фройд би плакав», Катерину Бабкіну «Соня», Сергія Жадана «Ворошиловград», Леся Белея «План порятунку України», Любка Дереша «Культ», та ін.

3.2 Явище табу в контексті соціолінгвістики

У попередньому розділі ми аналізували функціонування та розвиток давніх табу в українській мові. Такі мовні табу ми розглядали з погляду етимології. Далі у своїй праці ми проаналізуємо сучасний стан розвитку комунікативних табу в українській мові. Якщо давні табу вивчають в контексті етимології, то аналіз сучасних табу, зважаючи на їх мотивацію, проводиться з погляду соціолінгвістики.

В межах соціолінгвістики комунікативні табу є складовою комунікативної стратегії ввічливості. Лінгвісти визначають комунікативну стратегію як сукупність мовних тактик та прийомів, що дозволяють досягти поставлених цілей у конкретній комунікативній ситуації. Відтак, комунікативна стратегія ввічливості – це метакомунікативна стратегія, яку використовують для реалізації і підтримки інтеракції. В її основі лежать принципи ввічливості та кооперації. Англійський вчений в області філософії мови П. Грайс у своїй праці “Логіка та мовленнєве спілкування (1975) виокремлює принцип кооперації, в основі якого лежать максими повноти, якості, релевантності та способу висловлення інформації.

Вчені-прагматики вважають саме принцип ввічливості головним критерієм етикетного мовного спілкування і основним прагматичним фактором, на якому будуються міжособистісні відносини. Його описав англійський лінгвіст Дж. Лінч у своїй праці «Принципи прагматики» (1983) та визначив як сукупність максимуму такту, великодушності, схвалення, скромності, згоди та симпатії. Саме максима такту передбачає наявність комунікативних табу (як мовних, так і тематичних) в контексті соціолінгвістики. Адже вона полягає у дотриманні меж особистої сфери при комунікації та уникнення потенційно небезпечних (табуйованих) тем.

Дотримання максимуму такту реалізується уникненням табуйованих тем у спілкуванні та виборі таких мовних засобів, що замінюють табуйовані. У сучасній українській мові такими засобами є евфемізми.

Оскільки явище табу є не лише мовним, а й загально соціальним, його функціонування у сучасній мові пояснюється також поширенням в сучасній світовій культурі явищ толерантності та політичної коректності.

Феномен толерантності набув значного поширення у країнах Північної та Південної Америки та Європи наприкінці ХХ ст. із розвитком боротьби проти утисків соціальних груп (расових, етнічних, національних, сексуальних, гендерних, і тд.). У 1995 році Організація Об'єднаних Націй проводила рік толерантності, і державами-членами ЮНЕСКО було прийнято Декларацію принципів толерантності, у яких толерантність визначають як повагу, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур, форм самовираження та самовиявлення людської індивідуальності. Поширення цього концепту у світовій культурі передбачає виникнення певних нових комунікативних табу, які ми проаналізуємо далі у нашій праці. М. Тульнова зазначає, що толерантність змушує сучасне суспільство взагалі відмовлятися від прямих номінацій неприємних явищ (М. Тульнова 2010: с. 178).

Дотримання толерантності та нових табу, пов'язаних із нею, у мовній практиці реалізується за допомогою політичної коректності. Термін політична коректність був запозичений в слов'янські мови з англійської у 90-х роках минулого століття і означає практику прямої або опосередкованої заборони на вживання слів і виразів, що вважаються образливими для певних соціальних груп, що виділяються за ознакою раси, статі, віку, віросповідання, сексуальної орієнтації і т. п.

3.3. Лексико-семантичні групи евфемізмів у сучасній українській мові

Для реалізації політичної коректності, дотримання мовних табу, усталених в комунікативному просторі етикетних норм або стратегій ввічливості мовцями використовуються різноманітні евфемізми. Суть явища евфемії ми детальніше описували у першому розділі нашої праці, а зараз зосередимося на характеристиці евфемізмів, які вживаються у сучасній українській мові. Їх можна поділити на лексико-семантичні групи, а саме такі, що позначають:

1) Расову, етнічну та лінгвокультурну приналежність

Наприклад, замість *негр* чи *чорний* вживається політкоректний евфемізм *афроамериканець*.

2) Вік

Наприклад, замість прикметника *старі* вживаються вирази *літні люди, старше покоління, люди поважного віку*.

3) Зовнішність людини

Замість прикметника *товстий* використовуються вирази *схильний до повноти, пишних форм*, потворний – *специфічний, особливий*, прищавий – *з дефектами шкіри, страждає від захворювання шкіри*.

4) Номінації зі сфери інтимного життя та сексуальну орієнтацію (*геї/лесбійки* – особи нетрадиційної сексуальної орієнтації, *проституція* – інтимні послуги, *гвалтувати* – схилити до статевих відносин)

5) Фізіологічні особливості організму

Такі фізіологічні особливості жіночого тіла як менструація та вагітність в минулому підлягали дуже строгій табуїзації, про що ми згадували у попередньому підрозділі. У ньому ми наводили цілу низку українських евфемізмів на позначення менструації та вагітності. Хочемо зауважити, що у сучасному комунікативному просторі жоден з них вже не використовується, або використовується дуже поодинокими представниками старших поколінь українців. В сучасному українському суспільстві великого поширення набуває тенденція детабуїзації самого явища менструації, і відповідно, мовних одиниць на його позначення. Виходять друком українські переклади всесвітньо відомих просвітницьких проєктів, покликаних зняти заборони з теми жіночої природи та сексуальності. Одним із таких творів є книга-комікс «Заборонений плід» шведської авторки Лів Стрьомквіст, який неодноразово перевидався в українському перекладі від 2014 року (Стрьомквіст 2019: 144 с.).

Однак, навіть попри соціальні та культурні кампанії проти заборон на вільне обговорення жіночого тіла та усіх його природних процесів, протягом останніх років можна було зазначити високу частотність у текстах засобів масової інформації та періодичних друкованих видань таких перифраз на позначення менструації: *ці дні, ці критичні дні, особливі дні*.

В сучасній українській мові про вагітну жінку говорять, що вона знаходиться *в делікатному стані, в очікуванні, при надії*.

5) Розумові та фізичні здібності людини

У сучасному українському суспільстві вживання слів *інвалід, каліка* є неприйнятним. Від 2018 року вживання таких слів у офіційній комунікації та засобах масової інформації заборонено на законодавчому рівні. Український

парламент ухвалив законопроект, згідно з яким у 44 законах змінив термін «інвалід» на «людина з інвалідністю» та заборонив його вживання. Тепер вживаються більш толерантні вирази: *людина, що втратила працездатність; людина з обмеженими можливостями; людина з особливими потребами; пільговик; особлива людина.*

Залежно від виду інвалідності пропонуються також варіанти «люди з ураженням опорно-рухового апарату», «люди з порушеннями зору чи слуху».

6) Фінансові можливості та становище людини у суспільстві

Замість слів бідняк або бомж вживаються евфемізми *соціально незахищений громадянин, бідна сім'я - сім'я невисокого достатку, дешевий – доступний, тюрма – місце позбавлення волі, виправна установа, п'яний – у стані алкогольного сп'яніння, накурений – під впливом наркотичних речовин.*

7) Освіта, робота та займана посада

Дотримуючись принципів політичної коректності для позначення безробітних вживають евфемізм *незайняте населення*, замість незнаючий – *некомпетентний*, замість прислуга – *помічник у господарстві*, а замість прибиральник – *робітник у сфері клінінгу*, тощо.

8) Смерть

Традиційно табуованою темою у всіх слов'янських культурах залишається тема смерті. У попередньому підрозділі ми наводили українські евфемізми на позначення явища смерті та померлої особи, які вживалися раніше. Зараз в українській мові замість дієслова «померти» вживають вирази *піти у кращий світ, піти з життя, відійти у вічність, припинити своє існування*, тощо. На позначення смерті використовують вирази *летальний випадок, остання путь, кончина*. Детальніший аналіз часткової детабуїзації теми смерті та евфемізмів на її позначення, які вживаються в сучасній українській літературі, ми подамо у наступному підрозділі.

9) Політичні та економічні процеси, ідеологія.

Наприклад замість називання військових дій вживають політкоректний евфемізм – *урегулювання конфлікту*, підвищення цін – *впорядкування цін*, зміна тарифів, знищити – *нейтралізувати*, та ін.

Евфемізми з політичної та економічної сфер найчастіше вживаються у офіційному, дипломатичному спілкуванні, а також у повідомленнях засобів масової інформації. У сучасних засобах масової інформації евфемізація є одним із способів маніпулювання громадянами. За допомогою евфемізмів засоби масової інформації

часто вуалюють негативні факти, використовуючи нейтральні номінації та підмінюють поняття. У сучасних українських реаліях війни на сході України, засобами масової інформації часто вживаються політкоректні евфемізми *збройний конфлікт, військова агресія, збройне протистояння, антитерористична операція* замість прямої номінації *війна*. Також вживаються евфемізми *лінія розмежування, лінія протистояння*, замість *військового фронту*.

Цікавим сучасним евфемізмом, який виник в українському та російському сучасному медіапросторі є вираз *зелені чоловічки*, який позначає військових у формі зеленого кольору без знаків розрізнення, які з'явилися у Криму під час російського вторгнення в Україну у 2014 році.

3.3 Особливості функціонування табу в сучасній українській мові на матеріалі сучасної української прози на воєнну тематику.

В сучасному українському мовознавстві періодично виникають нові роботи, які спрямовані на аналіз способів творення, класифікацію типів та дослідження особливостей вжитку евфемізмів в українській мові. Такі дослідження проводяться на матеріалі прозових та поетичних творів української літератури різних періодів, мові засобів масової інформації, матеріалі з паремійного корпусу української мови. Серед них можна відзначити дослідження Т. Світличної «Способи творення евфемізмів (на матеріалі прозових творів)» (Світлична 2013: режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_34_78.), «Явище евфемії як об'єкт лінгвістичних досліджень» (Світлична 2013: режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_3_8), В. Олексенко «Мовні засоби евфемізації в сучасній українській прозі», (Олексенко 2012: режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_69), З. Дубинця «Теми та сфери евфемізації в сучасній пресі» (Дубинець: 2012: режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_32).

Однак, поки що не існує комплексного дослідження засобів евфемізації у сучасній українській літературі про війну, тому ми вважаємо доцільним торкнутися цієї теми та окреслити особливості вживання евфемізмів та реалізацію тенденції детабуїзації у сучасній українській прозі про війну, що проілюструє становище явища мовного табу в сучасній українській мові.

Сучасна українська література про події Майдану та війну на сході України становить значну частину сучасної української літератури і наразі налічує понад 500 прозових та ліричних творів. Військова тематика стає дедалі більше популярною та втілюється у різноманітних жанрах української літератури. Серед них романи, повісті, кіноповісті, оповідання, новели, щоденники, мемуари, репортажі. Авторами сучасної української воєнної прози є не лише письменники, а в першу чергу самі учасники бойових дій, волонтери, вимушено переселені особи, журналісти. Проте, у своїй роботі матеріалом для дослідження особливостей евфемії та явища детабуїзації ми обрали прозу на військову тематику, написану сучасними українськими письменниками. Зокрема, романи Сергія Жадана “Інтернат”, Галини Вдовиченко “Маріупольський процес”, Світлани Талан “Матусин оберіг” та “Оголений нерв”, Василя Шкляра “Чорне сонце”, Ірен Роздобудько “Тудзик-2”, Сергія Постолювського “Ворог, або Гнів Божий”, Євгена Положія “Іловайськ”, Юлії Ілюхи “Східний синдром”, кіноповість Богдана Жолдака “Укри”, збірка оповідань Романа Горового “Казки на ніч”, а також збірка “Волонтери. Мобілізація добра”, до якої увійшли короткі прозові твори Ірени Карпи, Галини Вдовиченко, Катерини Бабкіної, Лариси Денисенко, Ірини Славінської, Гаськи Шиян, Ірен Роздобудько, Андрія Любки, та Макса Кідрука.

Тенденція детабуїзації, про яку було згадано у попередньому підрозділі нашої роботи, позначається як на виборі авторами мовних засобів у аналізованих нами текстах, так і на їхньому змістовому наповненні. У цих творах війна змальовується не лише у пафосному та героїко-патріотичному тоні, що було більш властиве літературі соцреалізму, а також стає об’єктом для переосмислення усталених етичних норм, принципів людських взаємовідносин, засобів маніпулювання свідомістю громадян, особливостей гібридної війни, тощо. Окрім того у аналізованих нами творах повністю або частково знімається табу на висвітлення тем інтимних стосунків, хвороб та смерті. Особливістю сучасної української воєнної прози є саме реалістичність зображення військових боїв, поранень та смерті.

Проте, нас у контексті даної роботи найбільше цікавлять особливості функціонування мовних табу та їх подолання у мові сучасної української прози.

3.4. Особливості вживання евфемізмів у сучасній українській мові на матеріалі сучасної української прози на воєнну тематику

Першою з визначальних рис аналізованих творів хочемо виокремити поєднання у текстах евфемістичної та дисфемістичної лексики, а також прямих номінацій із нейтральним емоційним забарвленням. Хоча, номінації реалій, пов'язаних зі смертю, у сучасній українській прозі, особливо у текстах на воєнну тематику, практично повністю позбавлена табу, і у своїх текстах автори часто використовують прямі назви для позначення смерті та померлих, однак, також найбільше евфемізмів вживається на позначення саме цих реалій.

Функціонування таких евфемізмів у текстах пов'язуємо із дотриманням загальної мовленнєвої традиції серед українців непрямого називання смерті, вбивства, небіжчиків, реалій пов'язаних із поховальною обрядовістю. Як ми вже згадували у попередньому розділі, така традиція в українській та інших слов'янських культурах виникла через вірування, що називання осіб небіжчиків, або прямі згадки про смерть можуть тривожити душу померлого а також накликати смерть на його родичів та близьких. Однак, дотримання цих мовленнєвих табу у сучасному мовленні українців вже диктуються не страхом перед невідомими потойбічними силами, а усталеними нормами етики та мовленнєвої поведінки. У аналізованих художніх текстах евфемізми на позначення реалій, пов'язаних зі смертю виконують також стилістичну функцію, наприклад використовуються для піднесеного урочистого мовлення, для надання зображуваному іронічної оцінки, тощо.

Серед евфемізмів зі значенням “померти/помирати” найбільшу частотність мають вирази та фразеологічні одиниці із центральним компонентом “жити”/ “життя”/ “живий”, наприклад *віддати своє життя, покласти життя, заплатити життям, піти/йти з життя, припинити жити, життя обірвалось*:

— *І за що вони віддали свої життя?* — *тоді спитала Настя Алісу.* — *За нашу свободу,* — *відповіла подруга* (С. Талан «Оголений нерв»);

Але шкода ось так віддати своє життя, чекаючи чергового артобстрілу або ховаючись в укритті, відчуваючи, як смердить немите, облите липким потом тіло.

(Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»);

Не обминає й тих, кого знає не перший тиждень, особливо до Саратова чіпляється: дуже сумніваюся, підкахикує, аби росіянин аж так Україну любив, щоб за неї життя був готовий покласти. (Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»);

*Згадалася циганка Роза, нахабна, зухвала і зла. Саме вона спочатку здалася Богдані Стефанівні такою гостинною і привітною, коли жінка не знала, де переночувати. Циганка запросила до себе, і за наївність Богдана Стефанівна мало не **заплатила життям**. (С. Талан «Оголений нерв»);*

*Жінка, не дивлячись на обставини, при яких **пішла з життя**, – стрімко і несправедливо рано, зберегла обличчя тепле, відкрите, хороше, вона лежала в простій ситцевій сукні й чорній хустці поверх сепаратистів зі схрещеними руками на грудях, ніби тримала свічку. (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);*

*Дідько! Я знову розкис. Розумієш, боляче **йти з життя**, не залишивши по собі нічого. (С. Талан «Оголений нерв»);*

*Перший постріл пішов трохи вище, зате другий розвалив горище доценту. Снайпер, судячи з усього, **припинив** стріляти і **жити** назавжди. (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);*

*Тоді я подумала, що її вже нема серед живих, що якась невидима сила підказала моїй підсвідомості, що її **життя** вже **обірвалося**. (С. Талан «Оголений нерв»);*

На позначення людини, що помирає, у аналізованих творах автори зустрічаємо евфемізми *життя залишає (когось), життя виходить (з когось):*

*Бійці завантажили туди Скіфа і Шульца – той ще дивився затуманеними очима в небо, але з кожною миттю **життя** стрімко **залишало його**, і Бішут закрив товаришу очі – потім швидко підняли в кузов пораненого в ногу розвідника і відправили транспорт у тил (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);*

*І Паша дивиться на цю кров зачаровано, не відводить очей, дивиться на ніжномалинові краплі, що в'їдаються в тканину, на темну кірку, що підсихає довкола рани, на різану плоть, через яку із пораненого **виходить життя** (С. Жадан «Інтернат»).*

Натрапляємо також на групу евфемізмів, що замінюють пряму номінацію “померти”, виразами зі значенням відходу, переходу до іншого світу, або додому, а також пов’язані із останньою дорогою. Такі евфемізми виникли давно і пов’язані із архаїчними віруваннями у існування двох світів: світу живих, та світу померлих, і часто саме світ померлих називали домом душі, а смерть розглядали як дорогу душі додому. Серед них вирази *відійти, відійти до кращого зі світів, відійти до когось (зі згадкою когось із померлих), збиратися додому, відправитись в останню дорогу:*

*Давай, візьми, доки він ще тут, доки він живий, візьми, доки він може почути, доки не пізно, ну давай. Він же зараз **відійде**, ось прямо вже, заплющить очі — і все, більше його ніхто не почує, більше він нічого не скаже, ще кілька хвилин він тут, йому можна щось сказати, він же не може **відійти**, нічого не почувши, ось так, на зсунутих обідніх столах, з перерізаним горлом (С. Жадан «Інтернат»);*

*Вже давно **відійшли до кращого зі світів** старі лєнінці Фрунзе, Кіров, Зінов'єв, Каменєв, Бухарін, Орджонікідзе та багато інших, але головний ворог Сталіна залишався жити і мав нахабність висловлювати свою власну позицію щодо світової революції (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»);*

*Поранення в око для Аксьона було смертельне. Ще трохи – і він **підє до свого товариша Хоми**. Доля вирішила, що якщо вже друзі-нерозливвода, то нерозливвода навіки (В. Шкляр «Чорне сонце»);*

*— Так, — підтвердила стара, — осліпла я, як і мій Шарик, катарата з'їла очі. Доля сказала: «Досить дивитися на життя, надивилася вже, всього на віку побачила, пора **збиратися додому**» (С. Талан «Оголений нерв»);*

*Захистити його тепер нікому – Смілякови Воха і його син Артемко **відправилися в останню дорогу**, і Кабан знову відчув, як під серцем засмоктала туга і безвихід (Є. Положий «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»).*

Окремою групою також варто виділити евфемізми із сакральним опорним компонентом Бог. Мотивація таких евфемізмів є прозорою і виходить із релігійних вірувань про безсмертність душі та її повернення до Царства Божого після смерті. Наприклад, замість слів *померти* та *помирати* вживаються вирази *віддати Богові душу*, *душа поспішає на зустріч з Богом*, а для позначення смерті вживаються вирази *зустріч з Богом* та *дорога до Бога*:

*І хоча Марта розуміла, що, попри її немолодий вік, Майк навряд її переживе, в день, коли все сталося, вона ледь не **віддала Богові душу** (Р. Горовий «Казки на ніч»);*

*Проте в цьому самому залитому сонцем світі, можливо, саме зараз проливається чиясь кров і замість насолоди життям чиясь **душа поспішає на зустріч із Богом** (С. Талан «Оголений нерв»);*

*— Люди змінюються, — ніби продовжуючи думки хлопця, сказала стара, — навіть у моєму віці. Колись кожен з нас відчує, що до **зустрічі з Богом** залишилося мало часу, і захоче спокутувати свої гріхи (С. Талан «Оголений нерв»);*

*Поруч із Настею зупинилася продавчиня і радісно видихнула: «Нарешті!» «Молодці, ребята!» — волила старушенція, якій час думати про **дорогу до Бога** (С. Талан «Оголений нерв»).*

Знаходимо також низку евфемізмів на позначення смерті людини, в основі яких вирази пов'язані із закінченням/кінцем життя, наприклад замість слова померти вживається вираз *закінчити свої дні*, а на позначення смерті використовуються евфемізми *кінець, кончина, скін*:

«Якщо я втомлюся від життя, якщо матиму вибір, де закінчити свої дні, я повернуся! Навіть якщо житиму на іншому кінці світу...» (І. Роздобудько «Гудзик 2»);

*Хоча, якщо чесно, тоді ми думали, все, **кінець** нам: два кільця, два кінці, а посередині — цвях. У труну (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);*

*Вона ніби відчувала свою **кончину**, тому й поспішала повернутися на рідну землю (С. Талан «Оголений нерв»);*

*У тебе ж стільки бруду накопичилося всередині, що до **скону** не відмити його, не вискребти, не вигребти, і ніякі пральні порошки не допоможуть (С. Талан «Оголений нерв»).*

Із іронічним забарвленням використовується також евфемізм (*він*) *все*, у значенні *він помер*. Він вживається у формі суржикового *всьо* у тексті “Казки на ніч” Р. Горового:

*Та ж сьогодні не двадцять четвертий рік і навіть не п'ятдесят третій. Хтось таки писне у Твіттерок, щоб першим, хтось по-секрету СМСне дружині, мовляв, **Мойша всьо**.*

Також натрапляємо на евфемізми *заснути вічним сном* та *залишитись назавжди*, які акцентують на незворотності смерті:

*— Не питай! — замахала руками Валентина Петрівна. — Іванові вже все одно, бо **заснув вічним сном**, а Дуся вовком вие. Воно й зрозуміло, людині ще б жити та й жити... (С. Талан «Оголений нерв»);*

*Уся наша чоловіча компанія за столом схилила на мить голову. Бо ж у кожного вже хтось та **залишився назавжди** на цій війні (Р. Горовий «Казки на ніч»).*

Цікавим є також евфемізм, утворений за допомогою метафори, *той день забрав* (у значенні “помер у цей день”): *Я добре пам'ятаю **той останній день**, який*

навіки закарбувався в моїй голові, бо він назавжди **забрав** у мене батька (С. Постоловський «Ворог, або гнів Божий»).

У значенні “помер під час бойових дій у старому терміналі Донецького аеропорту” можемо натрапити на вживання евфемізму *старий термінал став його могилою*: *Не вдалося його витягти. Старий термінал став його могилою ...* (збірка «Волонтери. Мобілізація добра»).

Із шанобливим значенням, коли йдеться про героїчну смерть замість слова *померти* вживаються евфемізми *полягти* та *покласти голову*:

*А ваших хлопців скільки вже **полягло** тут? Десятки два, не менше, так? А за що?* (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

*Відвідавши меморіал, людина, а особливо дитина, має назавжди закарбувати цей момент. У пам'яті має назавжди врізатися, що герої **поклали свої голови**, щоб захистити країну і саму можливість існування Нації* (Р. Горовий «Казки на ніч»).

Зі значенням “мертвий” використовується евфемізм *неживий*, утворений за допомогою літоти, а також евфемізм *той, кому вже не треба нікуди спішити*, утворений за допомогою перифразу:

*Ось він, біля її ніг, теплий, нерухомий, **неживий**.* (Ю. Ілюха «Східний синдром»);

*Квітам хоч би що, а техніка догоряє, і поранені кличуть на допомогу. Повантажили хлопців до санітарної машини. Тих, хто може сидіти, у «хаммер». Залишили наразі тіла **тих, кому вже не треба нікуди спішити*** (Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»).

Варто зауважити також, що часто у аналізованих нами текстах згадки померлих осіб супроводжуються формулами-оберегами *Царство (йому/їй/їм) Небесне, земля пухом*, які вживаються тоді, коли особи померлих називаються прямо без використання евфемізмів. Така традиція у мовленнєвій практиці українців існує давно і має на меті вберегти спокій душі померлої особи, яку згадують. Наприклад: — *Та не скажи, — хитала головою мама. — Цю хату твій батько з дідом будували, **царство їм небесне*** (Р. Горовий «Казки на ніч»);

— *Я маю на увазі Філіна. Дивися: Семена – поранено, Бішут – зник без вісті, Шульца – немає, Скіфа – немає. **Царство їм Небесне*** (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

*Кажуть, що куля одразу прошила серце, тож бідолаха не мучився, — зітхнула жінка. — Напевно, Іван не встиг зрозуміти, що з ним трапилося, помер одразу. **Земля йому пухом!*** (С. Талан «Оголений нерв»).

У значенні “поховати” найчастіше вживається евфемізм *провести в останню путь*:

*Рідний син не може **провести** свого батька в останню путь. Дожилися! Домітингувалися, дореферендувалися!* (С. Талан «Оголений нерв»).

Окремою групою хочемо виділити евфемізми, що означають вбивство. До неї належать переважно перифрази, які виникли через табу на називання дій, що спричиняють насильницьку смерть людини, які у всі часи у слов'янських культурах вважалися великим гріхом.

Замість дієслова *вбити* найчастіше вживають евфемізми із опорним компонентом життя, той світ, могила. Серед них *обірвати життя, забрати життя, позбавити життя, зжити зі світу, відправити на той світ, звести в могилу, загнати у могилу, вкоротити віку*:

*Ми ще не знали, що це тільки початок, що долар буде 30 і 40, а за день до весни біля самого Кремля чотири кулі **обірвуть життя** порядного російського опозиціонера* (С. Постоловський «Ворог, або гнів Божий»);

*І саме в цей момент вони **забирають життя** у покидьків, які вирішили знищити їхню країну, вкрати все те, про що мріяли їхні далекі пращури, діди та батьки* (С. Постоловський «Ворог, або гнів Божий»);

*Допомагати, ризикуючи своїм життям, солдатам – це одне, а стріляти самій, **забирати чужі життя** – зовсім інше* (Є. Положій «Лловайськ: розповіді про справжніх людей»);

— *Це ж треба!* — вона зрозуміла, що виглядає дурнувато, відкрито розглядаючи хлопців. — *За такі слова зараз на Донбасі можуть **позбавити життя**. Яка щаслива молодь! Хлопці навіть не здогадуються про це, — вона ще раз поглянула в бік юнаків* (С. Талан «Оголений нерв»);

*Скільки разів його хотіли **зжити з цього світу**, підставити, звинувати, але він завжди залишався на плаву, бо умів розпізнати ворога ще до того, як той ворог усвідомлював свою роль у грі проти Бульдога* (С. Постоловський «Ворог, або гнів Божий»);

*Вона не те щоб злякалася, але боковим зором бачила темний отвір дула автомата — і в голові роїлися здогадки про те, що з маленького дула вилітає куля вагою у кілька грам і цього достатньо, щоб відібрати в людини життя. Скільки їх **відправив на той світ** бородань?* (С. Талан «Оголений нерв»);

- І що характерно, — знов подала голос баба, — напивався Свирид завше, як погано йому. Вип'є і давай на гітарі бриньчати про свою зламану долю чи бесіди за своє сумне життя вести. **Ото й звела в могилу окаянна** (Р. Горвий «Казки на ніч»);
До речі, саме цим раніше призначеного часу для такої важливої й відповідальної справи, як смерть, **загнали маму у могилу** (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»);

– В зону АТО. Засидівся я тут. Думаю, що в мене вистачить сил, **аби вкоротити віку** декільком покидькам (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»).

У значенні “вбити” в текстах воєнної прози часто вживається евфемізм *покласти*, що належить до розмовного стилю:

Але їх четверо, а Вася один. От якби йому зараз автомат чи гранатку! Поклав би всіх однією чергою... (Ю. Ілюха «Східний синдром»);

Треба щось робити з цією тушею, через нього нас усіх тут можуть покласти, — подумав, поправивши ремінь «АК» (Ю. Ілюха «Східний синдром»);

– *Це лажа, – кричали вони, – а не війна! Ми тут у капкані! Де Семен? Де армія? Нас усіх тут покладуть! – вони вчинили справжній маленький бунт, як на кораблі, що потрапив у біду, проте, на відміну від корабля, їх не підвісили на реї* (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»).

Коли ж ідеться про самогубство використовується евфемізм *вкоротити собі віку*:

– *Мене твалтували кадирівці, до того ж на очах мого чоловіка. Ти навіть не можеш уявити, яке я пережила пекло. Це і приниження, і сором, і взагалі хотіла тоді **собі вкоротити віку**, але вчасно схаменулася* (С. Талан «Матусин оберіг»).

Замість слова *вбивство* у тексті натрапляємо на вживання політкоректного евфемізму *ліквідація*, який найчастіше використовується у дипломатичному мовленні та повідомленнях засобів масової інформації, або у художніх текстах для позначення військової операції:

*Усі ми розглядали **ліквідацію** Ігоріна як генеральну репетицію перед сакральним дійством, наслідки якого не міг би прорахувати жоден з аналітиків, як і не міг це напроорочити ні один з віщунів, бо ми вирішили грати зі смертю, аби зберегти життя мільйонів наших співвітчизників* (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»).

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що у текстах сучасної української воєнної прози використовується велика кількість евфемізмів на позначення реалій

пов'язаних зі смертю людини, які мають різну мотивацію та способи творення. Такі евфемізми у текстах не повністю заміщують прямі номінації, а функціонують паралельно з ними, подекуди виконуючи особливу стилістичну функцію. Поряд із евфемізмами та прямими номінаціями у творах також паралельно функціонують дисфемізми на позначення реалій, пов'язаних зі смертю, про що ми детальніше згадаємо у нашій праці далі.

У сучасній українській літературі знаходимо також евфемізми з інших лексико-семантичних груп, про які згадували раніше. Серед них евфемізми на позначення віку та зовнішності людини, реалій пов'язаних з інтимною сферою життя людини, фізіологічними функціями організму, а також форм неприйнятної у суспільстві поведінки. Наприклад, замість виразу *стара людина* використовуються евфемізми *літній, людина літнього віку, старший, людина старшого віку, зі старшого покоління, представник старшого покоління, людина похилого віку*:

У проїмі вибитих дверей сидить літній військовий, під ним на землі розведений вогонь, так і гріється — на сходинках, не вилізаючи з маршрутки (С. Жадан «Інтернат»);

У купі, так майстерно створеною Нюсею, лежало семеро небіжчиків у військовій формі – камуфляжні штани, майки, берці, і троє цивільних – двоє чоловіків і одна жінка, літні люди, видно, час їх уже прийшов і померли вони своєю смертю (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

Настя тихенько заглянула у дверне вічко й обмерла — біля дверей стояв літній чоловік і з якимись паперами, а трохи нижче на сходах — троє чоловіків у камуфляжі і з автоматами (С. Талан «Оголений нерв»);

Олеся знала, що в будинку поруч жило подружжя літнього віку, тож незнайомка, напевно, приїхала до них гостювати або й народжувати дитину в Луганську (С. Талан «Матусин оберіг»);

Паша теж не знає, про що говорити, стоїть, розглядає натовп навпроти, вирізняє в ньому кількох старших чоловіків у чорних куртках, і жінку в малиновому пуховику, і двійко дівчаток років десяти, що стоять самі, зовсім без дорослих, зі шкільними ранцями за плечима (С. Жадан «Інтернат»);

Салон був напхот напханий пасажирами та речами: старша жінка попереду, завалена клунками, ще одна позаду, середніх років, навколо неї діти – два хлопчики-

підлітки припали до вікон, дівчинка років п'яти з булькатим песиком на колінах, той спочатку видався Романові іграшкою (Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»); Найголовніше, що жило в цих молодих хлопцях і що часто зникало в **людях старшого віку** – це усвідомлення безумовної правоти своєї справи. (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

Іноді знаходяться поодинокі ініціативні мешканці, переважно **зі старшого покоління**, які йдуть по інстанціях, але повертаються з нульовим результатом і знову все стихає (С. Талан «Оголений нерв»);

І я звірів, дивуючись такій бурхливій уяві, що зберігалася поміж **представників старшого покоління** (І. Роздобудько «Гудзик 2»);

У підвалі школи від обстрілів ховалися і місцеві жителі, переважно **люди похилого віку**, жінки і діти, які залишилися відрізнаними від харчів та води (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

На будівлі Білого дому також майорів український прапор, і Настя полегшено видихнула. На жаль, нікого з людей там не було, лише одна жіночка **похилого віку** швиденько перебирала ногами, поспішаючи з магазину додому (Оголений нерв).

Замість прикметника *товстий* вживаються евфемізми **дебелий, повнуватий, схильний до повноти**:

«Автобус різко змінив курс, пішов юзом, перетнув зустрічні смуги і перекинувся догори дригом на узбіччі, так? — перепитував мене потім **дебелий** міліціонер, записуючи пояснення. — Я правильно записав?» (Р. Горовий «Казки на ніч»);

Перед самою відправкою у вагон зайшли троє **дебелих** чоловіків (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

Лише збоку, окремо від інших, стоїть **дебелий** чоловік у балаклаві, бронежилеті, касці (С. Талан «Оголений нерв»);

З-під намету виходить один із бійців — молодий, років двадцять, русявий, акуратний. Начищені берці. Та що там берці — навіть нігті підстрижені. **Повнуватий**, щоправда (С. Жадан «Інтернат»);

Чебурек — так жартома називав її брат. У свої дев'ятнадцять Іванна була **схильна до повноти** (С. Талан «Оголений нерв»).

З лексико-семантичної групи на позначення реалій інтимної сфери життя використовуються, наприклад, евфемізми *інтим* на позначення статевих відносин, *жінка легкої поведінки* замість *проститутка* та вираз *позбутися небажаної вагітності* замість *зробити аборт*:

Взагалі-то вона відчувала, що Мічурін бреше, бо, можливо, отак у дивний спосіб виявив приховане бажання інтиму? (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

Вона навіть не уявляла, як просто можна в'їхати у розмову, коли вдаєш із себе жінку легкої поведінки! (І. Роздобудько «Гудзик 2»);

А як жити далі? Позбутися небажаної вагітності? (С. Талан «Матусин оберіг»).

Зустрічаємо також евфемізми з інших лексико-семантичних груп, наприклад замість якісного прикметника *бідний* у вживається евфемізм *скромний*, для номінації горілки вживають евфемізм *окаянна*, а також вираз *сходити до вітру* у значенні «виконати природну потребу»:

Годували інколи кашею з водою і хлібом, а інколи або забували принести навіть і цей скромний харч, або просто не хотіли нести, але Санітар хліб ховав про запас під футболку, і так рятувався в голодні дні (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

- І що характерно, — знов подала голос баба, — напивався Свирид завше, як погано йому. Вип'є і давай на гітарі бриньчати про свою зламану долю чи бесіди за своє сумне життя вести. Ото й звела в могилу окаянна (Р. Горовий «Казки на ніч»);

— Потрібно зупинитися, сховати десь пістолет, — Геннадій повернув замріяного друга в сувору дійсність, — незабаром блокпост сепарів, тож будуть у всі шпарини заглядати. — Та й до вітру час сходити, — погодився Льоня. — Гальмує он там, біля мішків. (С. Талан «Оголений нерв»).

3.5. Детабуїзація мови у сучасній українській мові на матеріалі сучасної української прози на воєнну тематику

Детабуїзація мови у сучасній українській воєнній прозі полягає у відкиданні мовних табу, усталених раніше в літературних нормах та мовленнєвій практиці українців. Як ми вже зазначали раніше, основними проявами детабуїзації мови є її демократизація та вульгаризація. Проаналізувати ці явища на прикладі аналізованих творів нам допоможе вибір мовних засобів. У творах сучасних українських письменників часто порушується табу на вживання зниженої та просторічної лексики. У сучасній українській воєнній прозі це позначається передусім на вживанні дисфемізмів поряд із евфемізмами та нейтрально забарвленими мовними одиницями.

Дисфемізмами називають грубі, стилістично знижені, іноді навіть нецензурні вирази, які вживаються для надання зображуваному негативної оцінки або

вираження експресії. Мотивація до використання дисфемізмів у мові та їх функції є протилежними до мотивації та функцій евфемізмів. Відтак, евфемізми засновані на зменшенні ступеня негативної ознаки, або ж надання їй позитивного забарвлення, а дисфемізми на акцентуванні та перебільшенні ступеня негативної ознаки.

У аналізованих нами текстах найактивніше використовуються дисфемізми, що позначають реалії, пов'язані зі смертю, недостатні розумові здібності людини, а також національну приналежність. Згідно з нормами етикету та табу, що діють в українському мовленнєвому просторі вживання прямих номінацій, а тим більше дисфемізмів на згадані теми є неприйнятним, зазвичай їх замінюють на евфемізми. Таким чином, вживання наступних дисфемізмів пояснюємо наслідком детабуїзації мови.

Замість слова “померти” використовуються, наприклад, вирази *здохнути*, *врізати дуба*, *склеїти лапті*:

*Наше завдання – залишитися живими, а не **здохнути** тут, от і все!* (Є. Положий «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

*Карлик помре пізно ввечері. Ну і правильно, нащо псувати собою ще один день. Ще на небі не з'явиться перша зірка, як його тіло смикнеться, з пересохлого горла вилетить останній хрип і він **вріже дуба*** (Р. Горовий «Казки на ніч»);

*Чи казати, що цар **лапті склеїв**, чи ляльку на нього схожу показати?* (Р. Горовий «Казки на ніч»).

Серед дисфемізмів на позначення померлого солдата у аналізованих нами текстах найчастіше вживається вираз *двохсотий*, а для позначення пораненого солдата *трьохсотий*. Ці вирази виникли у російському воєнному жаргоні під час війни у Афганістані, а в українському воєнному жаргоні почали активно використовуватись під час війни на сході України. Вирази *двохсотий* і *трьохсотий* походять із назв умовних позначень вантажів, які перевозять померлих та поранених солдатів. “Вантаж 200” позначає транспортування тіла померлого солдата, а “вантаж 300” - транспортування пораненого солдата із зони бойових дій. У текстах зустрічаємо, наприклад:

*Почали шукати чужого **«двохсотого»** синочка, еге, де ж там — все досконало вигоріло, який там синочок — поплавилася навіть дюраль.* (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

Єгер обстежив «камуфляж» без шевронів (я не захотів навіть дивитися на обличчя **двохсотого**, коли мій товариш перевертав його на спину) і сказав, що покійник зодягнутий у «горку» (В. Шкляр «Чорне сонце»);

— Шо, — не витримує першим, — є **двохсоті**? - Є. Один **двохсотий**, один **трьохсотий**. Ти їх навряд чи знаєш, вони, як ти проїздив, були з іншого боку дороги. Обстріляли нас з мінометів, а потім з-за зеленки лупонули чи то з самохідки, чи з крупнокаліберного. Одного одразу, а другого в руку (Р. Горовий «Казки на ніч»);

З тілами перших **«двохсотих»** – Посмішкою, Шульцем, Франком і Скіфом – виїхали медики Мир і Барка (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

А коли Бішут повів два взводи на штурм центру міста, Дрин збився з рахунку, скільки **«трьохсотих»** вони прийняли (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

— Пропустіть! — наказав чоловік. — Везе **двохсотого**. (С. Талан «Оголений нерв»); Хлопці потім розповідали – бій тривав увесь день. Важко дався. Сімнадцять **«трьохсотих»**, чотири **«двохсотих»** – один, на жаль, залишився там (збірка «Волонтери. Мобілізація добра»).

Для того, щоб повідомити про недосконалі розумові здібності людини в експресивній формі або з метою висміювання у текстах використовуються дисфемізми дурний, придуркуватий, тупий, бовдур, телепень, ідіот, дебіл, придурок, кретин, імбецил:

— Прийди на ринок, послухай, — образилась Аліса. — У мене теж вища освіта, але ти на це не зважаєш. Нехай я **дурна**, але не може бути **придуркуватим** весь ринок. (Оголений нерв);

Оскільки я був молодий і **тупий**, то фактично працював сам (Р. Горовий «Казки на ніч»);

– Виходить, що усі розумні, а тільки я один **бовдур**, – Принцип з люті вдарив по столу, налив собі чарку, не пропонуючи нам, швидко випив її і встав: – Сходжу до туалету (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»);

Чому не я йшов по сліду, чому мене випередив якийсь американський **бовдур** (І. Роздобудько «Гудзик 2»);

— Тож на Майдані стояли самі **дурні**? — ледь стримуючи лють, запитав син. — Тут усі розумні, а там зібралися **телепні**? (С. Талан «Оголений нерв»);

— Але шухеру наробив, — заспокоювала його рація. — *Ті ідіоти ламають голову, звідкіля в нас тут «гради» взялися, нехай тепер стережуться* (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

— Ну, про що ви говорите, хлопці? — сказала Олена. — Вони ж там, — вона підвела очі вгору, — не зовсім *ідіоти!* Певно, побачили, що нарobili і найближчим часом все владнається на нашу користь (І. Роздобудько «Гудзик 2»);

— Взагалі, ці сепари — *повні ідіоти*, — посміхнувся Льоня. — Чули, як вони приходили в податкову інспекцію? (С. Талан «Оголений нерв»);

Ольга заспокоїла її, мовляв, розберуться, не *ідіоти* ж (Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»);

На біса нам американець? — скажу я. — У нас є свій Біл, харків'янин. Він не товктиме воду у ступі, а скаже нам усього лиш два слова: мужики, зробимо. І це буде його програма, інавгураційна промова й наказ. Ми підемо вперед. Ми ж не *дебіли*, щоб нам усе розжовувати і класти в рот по чайній ложечці (В. Шкляр «Чорне сонце»);

— Ви що!!! — зірвався він на крик. — Ви що собі дозволяєте? Де ви берете цих *ідіотів*? Чи ви взагалі вирішили перетворити апарат на дурдом? Ну, добре, з вами буде розмова окрема, а цього *придурка*, цього *кретина* щоб через двадцять чотири години не було в Києві! (В. Шкляр «Чорне сонце»);

— Мавпа з гранатою! — розводиться водій. — Пасажирський літак! Три сотні людей! *Придурки!* Звідки у них зенітний ракетний комплекс? Звідки у них «Буки»? *Йопересете!..* (Г. Вдовиченко «Маріупольський процес»);

Другий місяць наші вояки намагаються звільнити те, що купа озброєних східним сусідом *імбецилів* планомірно перетворює на випалену пустелю (Р. Горovий «Казки на ніч»).

Окремо також хочемо зазначити групу дисфемізмів зі значенням національної приналежності. У текстах сучасної української літератури на воєнну тематику такі дисфемізми функціонують у парі опозицій зі значенням українець - росіянин. Саме для номінації представників цих двох національностей із негативною або іронічною оцінкою вживаються дисфемізми, серед найпопулярніших, наприклад *москаль* та *кацап* замість *росіянин* і *хохол* та *укроп* замість *українець*. Зустрічаємо також авторський неологізм у значенні дисфемізму зі значенням “росіянин” - *хатцап*, що є видозміною відомого *кацап* зі значенням “той хто захопує (захоплює)”:

Тупцяли в сільраду і вкотре вели споконвічну суперечку про фізіологічні особливості північного племені, бо Влад виводив їхні початки ще з ханти-мансі й поділяв на росіян, **москалів** і власне **кацанів**; а Сивий доводив, що всі вони споконвіку **хапцани**, тобто ненаситні; сходилися лише в одному, що іноді серед нашого брата українця **кацани** трапляються ще лютіші, аніж серед генетичних, бо щосили пнуться у вищу расу (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

– Боятся, щоб не підірвалися. Такі випадки вже траплялися. Карат от підірвав себе разом із купою **москалів**... У полон нас хочуть узяти, тому і не стріляють (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

– Тяжко там... нас здають, **москаль** пре, хлопці гинуть. Генштаб трішки почистили, проте залишається ще багато хохлів, – сказав я (С. Постолювський «Ворог, або гнів Божий»);

— От коли **кацани** знов припруть гумконвой, тоді й ударять з двох боків, — зігнав свою усмішку Вітько (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

Він зовсім недавно перейшов на рідну мову і думає, що правильно треба казати «**нення**», бо «мама» кажуть і **кацани**. (В. Шкляр «Чорне сонце»);

— Ну куди, у Крим! Куди ж ще!

— Так там же ж **кацани**? (Р. Горовий «Казки на ніч»);

— Дуже там ми потрібні! — хмикнула Валентина Петрівна. — Хто там **хохли**? Раби! (С. Талан «Оголений нерв»);

Він же українець, чистокровний **хохол**, козарлюга, ось такі вуса у нього! – Стас виделкою показав, які у дядька Антона вуса (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

Звісно, бетон надійний, захищає добряче, але й тим поганий, що дуже рикошетить, буває, куля кілька разів одскочить по підвалу, вже й пошарпали чимало наших **укропів** (Б. Жолдак «Укри. Бойова проза»);

Сивий небритий **укроп**-кулеметник із напрочуд блакитними і жвавими очима глянув на дивну пару і махнув рукою (Р. Горовий «Казки на ніч»);

У перший же день на допиті Семенова сильно побили. Спочатку руками – за те, що **укроп**, потім ногами – за те, що офіцер, потім гумовою палицею – за те, що артрозвідник (Є. Положій «Іловайськ: розповіді про справжніх людей»);

Також зустрічаємо вживання дисфемізму **укроп** у зменшувально-пестливій формі **укропчик**, для надання змісту висловлення більшої іронічності: — Нічого собі! Може, вона знайшла собі молоденького **укропчика** і їздить до нього на побачення?

— розсміявся зі свого жарту Яків. — Ось тобі і тихоня Улька! (С. Талан «Оголений нерв»).

Як влучно зауважує А. Резанова, дисфемізми - це не просто вульгаризми, жаргонізми, сленг або просторічна лексики. Такі мовні одиниці стають дисфемізмами лише за умови навмисного використання їх задля порушення мовного табу, що є частиною комунікативної стратегії в конкретній мовленнєвій ситуації. (Резанова 2008: 19 с.) Саме тому ми звертаємо увагу на ці дисфемізми, адже цим ілюструємо в який спосіб порушуються мовні табу у сучасній українській мові.

У висновках до третього розділу варто зауважити, що аналіз фактичного мовного матеріалу дає підстави стверджувати, що попри тенденції детабуїзації та глобалізації у сучасному суспільстві, у сучасній українській культурі існує чимало тем, а відтак і мовних одиниць, що підлягають заборонам. Серед них, насамперед теми, пов'язані з біологічною природою та суспільною поведінкою людини. Варто відзначити, що аналіз мовного матеріалу української мови на прикладі текстів сучасної української прози дає підстави стверджувати про продуктивність української мови у плані творення та вживання евфемізмів на позначення заборонених у культурному просторі тем.

Причини вживання евфемізмів у сучасній українській мові можна узагальнити до трьох основних:

1. Вживання евфемізмів задля дотримання принципів ввічливості та толерантності (при використанні евфемізмів, що позначають расову приналежність, фізичні та розумові недоліки, і тд.);
2. Вживання евфемізмів на позначення реалій, що підлягають табуванню (наприклад, при використанні евфемізмів для номінації явищ, пов'язаних із захворюваннями та смертю);
3. Вживання евфемізмів з метою впливу на масового читача (зокрема, при використанні евфемізмів з політичної, економічної сфери, або мови реклами).

Проведений нами аналіз евфемізмів, що використовуються в сучасній українській мові не є вичерпним та, на нашу думку, може слугувати базою для більш поглибленого та детального дослідження явищ мовного табу, та пов'язаних із ними явищ евфемії та дисфемії у сучасній українській мові.

ВИСНОВКИ

За допомогою інтердисциплінарного підходу, що характеризується поєднанням різних аспектів аналізу прикладів табу, ми змогли проаналізувати особливості функціонування явища табу в українському культурному просторі та їх відображення у мові. У результаті нашого дослідження ми можемо сформулювати декілька основних висновків.

Отже соціокультурне явище табу – це строга заборона на певний об'єкт дійсності чи виконання певної дії. З погляду мовознавства комунікативні табу – це заборони на вживання певних мовних засобів (в такому випадку йдеться про мовне табу), обговорення певних тем у комунікації (тематичне табу), та спілкування з певними особами (контактне табу).

У першому розділі роботи узагальнено теоретичні засади вивчення явища табу у мові, подано перелік табуйованих в українській мові тем, який включає в себе теми, що табувалися в українській мові здавна, та ті, на які накладено табу у сучасній українській мові, а також описано особливості, що диференціюють мовні одиниці на позначення табуйованих реалій в мові, тобто вирази ноа та евфемізми. У першому розділі нашої роботи подано їх диференції та описано загальні особливості вжитку. У висновку хочемо наголосити, що спільною визначальною рисою виразів ноа та евфемізмів є те, що у мові вони вживаються замість заборонених номінацій. Однак, різною є мотивація їх вжитку.

Проведений нами аналіз фактичного матеріалу та праць мовознавців у другому розділі демонструє, що причини виникнення та використання виразів ноа у мові були пов'язані із бажанням мовця убезпечити себе від негативного впливу, який може спричинити називання прямої номінації забороненої особи, предмета, явища, тощо. Втім, виникнення та вживання евфемізмів пояснюється перш за все бажанням замінити неприйнятний (грубий, непристойний) у суспільстві вираз виразом коректним і за допомогою цього зберегти позитивний образ мовця, а також дотриматися принципів ввічливості та толерантності. Приклади із текстів сучасної української літератури вказують також на вживання евфемізмів з метою надання висловлюванню певного забарвлення.

Першопричини появи табу, як ми вказували у роботі, полягали в усталених традиційних магічних віруваннях і забобонах первісних суспільств. Давні табу ми

розглядали здебільшого з точки зору етимології, тобто їх походження та способу творення.

Серед давніх комунікативних табу української мови ми виокремили такі групи:

1. Табу назв тварин;
2. Табу назв природних явищ;
3. Табу назв захворювань;
4. Табу імен духів та представників потойбічного світу;
5. Табу слів, що стосуються смерті;
6. Табу, пов'язані із фізіологією та тілом людини.

У третьому розділі роботи ми охарактеризували табу з точки зору соціолінгвістики, а також описали мовні явища, із якими нерозривно пов'язаний розвиток мовного табу в українській мові. Передусім це стосується впливу тенденцій детабуїзації, демократизації та вульгаризації мови.

У третьому розділі ми намагалися також дослідити особливості вживання евфемізмів та впливу тенденції детабуїзації на існування комунікативних табу в сучасній українській мові на прикладі текстів сучасної української прози на тему подій Майдану та війни на Сході України, які є значним пластом сучасної української літератури. У третьому розділі ми виокремили основні теми, що підлягають табуїзації в сучасній українській мові, до них належать:

1. Расова та етнічна приналежність людини
2. Вік
3. Зовнішність
4. Фізичні та розумові вади людини
5. Фізіологічні особливості людського організму
6. Сфера інтимного життя людини
7. Захворювання та смерть
8. Освіта, робота та займана посада
9. Політичні та економічні процеси у суспільстві, ідеологія

Підсумовуючи, варто зазначити, що з соціолінгвістичної точки зору, табу сприяє зменшенню соціальних конфліктів шляхом зменшення використання тих тем, станів та слів, які розглядаються як проблемні і тому на них накладено табу. Таким чином,

доходимо висновку, що мотивація сучасних мовних табу полягає в дотриманні етикетних норм, почутті соціального

такту, толерантності, прагненні зберегти позитивний образ мовця, а також уникнути конфліктних ситуацій і негативних наслідків комунікації.

Проведене дослідження показує загальну картину динаміки феномена «табу» в мовленні українців, вказує на відмінності у функціонуванні табу в українській мові минулих століть та у сучасній українській мові. Приклади евфемізмів, що вживаються замість табуйованих мовних одиниць, наведені нами у третьому розділі роботи можуть слугувати базою для проведення подальших досліджень, особливо на теми особливостей функціонування евфемізмів на позначення реалій, пов'язаних зі смертю людини в сучасній українській літературі на воєнну тематику.

Безумовно, нам не вдалося проаналізувати усі сфери впливу табу у сучасному комунікативному просторі українців. У цьому ми бачимо перспективність подальших досліджень та розширення даної праці.

RESUMÉ

Fenomén tabu přitahuje pozornost vědců z různých humanitních oborů již několik staletí. Tento jev byl v různých dobách studován a je nadále studován odborníky na etnografii, etnologii, historii primitivních společností, historii náboženství, filozofie, psychologie a lingvistiky. Pokusy o systematizaci znalostí o fenoménu tabu poprvé provedli anglický etnolog J. Fraser v díle Zlatá větev, jeho student E. D. Tylor v díle Počátky kultury a Z. Freud v díle Totem a Tabu. Fenomén komunikativního tabu studovali ukrajinští, čeští a zahraniční lingvisté, například: K. Allan, O. Babayeva, F. Batsevich, Kr. Bailey, K. Burridge, H. Webster, R. Gazizov, J. Gleason, T. Jay, D. Zelenin, N. Mechkovskaya, V. Pivnyuk, J. Popova, A. Radcliffe-Brown, O. Ruter, L. Frolyak, K. Harris, G. Schroeder, J. Rejzek, A. Dolezhal, R. Večerka a další. Avšak badání všech těchto vědců se týkala pouze určitých aspektů studia jevu tabu řeči. Dosud nebyla vytvořena žádná obecná analýza fungování jazykových tabu ve slovanských jazycích, od jejího vzniku v řeči dávných Slovanů až po současný stav vývoje a transformace tabu v moderních slovanských jazycích. Proto vidíme význam navrhované studie na příkladu ukrajinského a českého jazyka.

Cílem této práce byly analýza a systematizace typů dávných a moderních ukrajinských tabu, porovnání jakož i analýza eufemistického lexika pro označení zakázaných témat a realit v ukrajinštině a jejich použití v ústním a psaném jazyku Ukrajinců.

Předmětem výzkumu jsou komunikační tabu a projevy výrazů noa pro jejich označení v ukrajinštině.

Předmětem výzkumu jsou zvláštnosti formování, vývoje, lexikálně-sémantického vyjádření a fungování tabu v řečové praxi Ukrajinců.

Fenomén tabu je neodmyslitelnou součástí lidské společnosti od jejích počátků až do současnosti. Primárně představuje sociální zákaz, podstatným způsobem však ovlivňuje všechny sféry společenského života a promítá se také do mezilidské komunikace a jazyka. Hlavní příčiny vzniku tabu byly zakotveny v tradiční magické víře a pověrách primitivních společností. Tabu označení realit, přírodních jevů a osob v minulosti malokdy měly logické vysvětlení a byly spojovány s osobními obavami a psychologickými zvláštnostmi mluvčů. Vysvětlili jsme také rozdíl mezi starými tabu a moderními tabu, jejichž motivace spočívá v dodržování etikety, smyslu pro sociální takt, toleranci, touze udržet si pozitivní obraz mluvce a vyhnout se konfliktům a negativním důsledkům komunikace.

Názor lingvistů na vymezení pojmu tabu v rámci jazykovědy se liší. Někteří z nich mluví o jazykovém tabu v užším – archaickém slova smyslu. Jak již víme, tabu vzniklo na základě přesvědčení o existenci duchů a démonů v přírodě na půdě primitivního, magicky-mytologického myšlení, které dosud přetrvává u mnoha polynéských, australských, eskymáckých aj. národů. S těmito představami od počátku souviselo i jazykové tabu pramenící ve víře v magickou sílu slova. Primitivní lidé věřili, že pravé pojmenování věci je její nedílnou součástí, kryje se s její podstatou. Neuvážené a ukvapené vyslovení jména předmětu, místa, osoby atp., jíž se báli nebo k níž chovali úctu, proto považovali za urážlivé, znevažující, drzé, příliš smělé nebo intimní a obávali se jejího hněvu

Mezi komunikativními tabu lingvisté rozlišují tři typy: jazyková tabu, tematická tabu a kontaktní tabu. Jazyková tabu - zákaz používat v určitých kulturách určitá slova, fráze, výrazy atd. Mezi jazykovými tabu jsou nejčastější zákazy obscénnosti a vulgárnosti. V různých kulturách však existují i zákazy používání určitých jmen.

Tematické tabu - zákaz určitých témat komunikace v rámci specifické národní jazykové a kulturní komunity.

Kontaktní tabu jsou zákazem všech forem interpersonální komunikace v určité národní jazykové a kulturní komunitě.

Vznik starověkých tabu byl velmi spojen s magickou vírou lidí. Podle J. Fräsera je magické myšlení založeno na dvou základních principech:

- 1) první princip: důsledek je podobný jeho příčině;
- 2) druhý princip: věci, které se navzájem dotýkaly, pokračují ve vzájemné interakci i po ukončení přímého kontaktu;

Ve víře dávných Slovanů se zákony magie vztahovaly nejen na člověka, jeho rodinu nebo jeho činy, ale také na přírodu a posmrtný život. Protože jazyk vždy odrážel vývoj společnosti, je zcela logické odrážení magické víry a zákazů v jazyce. S tím úzce souvisí víra lidí v magickou sílu slova. Věřilo se, že všechna slova mají svou zvláštní sílu, která se projevuje za různých okolností různými způsoby.

Analýza faktického materiálu ve druhé části naší práce nám umožnila identifikovat dvě lexikálně-sémantická pole, která obsahují tabuová témata a eufemistické výrazy, které je označují. Prvním lexikálně-sémantickým polem komunikačních zákazů je biologická povaha člověka, druhé - lidské sociální chování.

Hlavní příčinou vzniku jazykových tabu, jak jsme v práci zdůraznili, byly zavedené tradiční magické víry a pověry primitivních společností. Uvažovali jsme o starodávných tabu hlavně z hlediska etymologie, tj. jejich původu a způsobu stvoření.

Mezi starodávnými komunikativními tabu ukrajinského jazyka jsme identifikovali následující skupiny:

1. Tabu názvů zvířat;
2. Tabu názvů přírodních jevů;
3. Tabu názvů nemocí;
4. Tabu názvů duchů a představitelů záhrobního světa;
5. Tabu slov, které se týkají smrti;
6. Tabu slov souvisejících s fyziologií a lidským tělem.

Současná fáze vývoje společnosti je charakterizována změnami, které jsou výsledkem globalizace. Transformace ve sféře hodnot kultury se nutně odráží ve změně norem, jedním z nich je tabu. Jedna z indikativních oblastí neverbálního chování, kde nyní dochází k porušování tradičních zákazů je vztah mezi pohlavími. Například raný a předmanželský pohlavní styk v mnoha kulturách se stal běžným a již nezpůsobuje odsouzení od ostatních. Stále méně odsouzení způsobuje láska osob stejného pohlaví. Není divu, že veřejné vystavení nahého těla se teď vnímá jako otevřený projev sexuality.

Ve mluvené komunikaci je tedy mezi tématy, která jsou předmětem detabuizace, intimní vztahy a související použití názvů intimních částí těla. Rovněž vznikají v jazyce nová tabu. Některé nové zákazy jsou do značné míry způsobeny globálně rozšířeným konceptem «tolerance», jehož projevem v komunikaci je politická korektnost.

Ve třetí části práce jsme identifikovali hlavní témata, která jsou tabu v současném ukrajinském jazyce, mezi něž patří:

1. Rasový a etnický původ osoby;
2. Věk;
3. Zevnějšek;
4. Tělesné a duševní postižení;
5. Fyziologické rysy lidského těla;
6. Sféra intimního života člověka;

7. Nemoci a smrt;
8. Vzdělání, práce a postavení ve společnosti;
9. Politické a ekonomické procesy ve společnosti, ideologie.

Opak tabu se v Polynésii nazývá noa, což znamená «obyčejný» nebo «obecný». Jde o jakousi tabuovou náhradu, zástupné pojmenování, krycí prostředek. Noa je slovo, které nepodléhá tabuovému zákazu a tabuizované výrazy jím mohou být nahrazeny. Toto zástupné pojmenování vzniklo původně jako «pokus mluvou oklamat bytosti oživující v animistickém pojetí přírodu». V případech, kdy tabuové zábrany způsobily úplné potlačení původních tabuizovaných pojmenování a primárně náhradní pojmenování (noa) se postupně stalo názvem «pravým», mohlo i ono samo následně podlehnout sekundárnímu tabu a být nahrazeno výrazem jiným.

Společným definujícím znakem výrazů noa a eufemismů je, že se v jazyce používají místo zakázaných jmen. Motivace k jejich použití je však jiná.

Provedena analýza jazykového materiálu a prací lingvistů ve druhé části ukazuje, že důvody pro vznik a používání výrazů noa v jazyce souvisely s touhou mluvčího chránit se před negativními vlivy, které mohou způsobit nazývání přímé nominace zakázané osoby, předmětu, jevu atd. Původ a použití eufemismů je však vysvětleno především snahou nahradit nepřijatelný (hrubý, obscénní) výraz ve společnosti správným výrazem.

Důvody pro použití eufemismů v moderním ukrajinském jazyce lze shrnout do tří hlavních:

1. Používání eufemismů k dodržování zásad zdvořilosti a tolerance (při používání eufemismů označujících rasovou příslušnost, tělesné a duševní postižení atd.);
2. Používání eufemismů k označení realit, které jsou tabuizované (například při použití eufemismů k nominování jevů souvisejících s nemocemi a smrtí);
3. Použití eufemismů k ovlivnění hromadného čtenáře (zejména při použití eufemismů z politické, ekonomické sféry nebo jazyka reklamy).

Příklady z textů moderní ukrajinské literatury také ukazují na stylistickou funkci, kterou plní eufemismy v textech.

Důležitou částí práce je zkoumání zvláštnosti použití eufemismů a vliv tendence detabuizace na moderní ukrajinský jazyk v moderní ukrajinské próze na vojenská témata. Současná ukrajinská literatura o událostech na Majdanu a válce na východní Ukrajině je významnou součástí moderní ukrajinské literatury a v současné době má více než 500 práz

a lyrických děl. Vojenská témata jsou stále populárnější a jsou realizována v různých žánrech ukrajinské literatury. Mezi nimi jsou romány, povídky, filmové příběhy, povídky, deníky, memoáry, reportáže.

Studie ukazuje obecný obraz dynamiky fenoménu „tabu“ v řeči Ukrajinců, naznačuje rozdíly ve fungování tabu v ukrajinském jazyce minulých století a v moderním ukrajinském jazyce. Příklady eufemismů použitých místo tabuizovaných jazykových jednotek, které jsme uvedli ve třetí části práce, mohou sloužit jako základ pro další výzkum, zejména pokud jde o zvláštnosti fungování eufemismů k označení reality smrti v moderní ukrajinské vojenské literatuře.

Samozřejmě se nám nepodařilo analyzovat všechny sféry tabuizovaného vlivu v moderním komunikačním prostoru Ukrajinců. V tom vidíme vyhlídky na další výzkum a rozšíření této práce.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підруч.] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Бельчиков Ю.А. О роли СМИ в процессе демократизации русского литературного языка // Вестник электронных и печатных СМИ. 2010. № 13. С. 3–7.
4. Варбот, Ж. Ж. Табу / Ж. Ж. Варбот // Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Сов. энцикл., 1979. – С. 345 – 346.
5. Великорода В. Б. Семантичні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів в англійській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Великорода Віра Богданівна. – Львів, 2007. – 268 с
6. Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля / С. П. Видлак // Этимология – 1965 : материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам. – М., 1967. – С. 275 – 281.
7. Дубинець З. О. Теми та сфери евфемізації в сучасній пресі [Електронний ресурс] / З. О. Дубинець // [Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки](http://www.vznu.gov.ua). - 2012. - № 1. - С. 159-163. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_32
8. Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропологии и этнографии. – 1930. – Т. IX. – 164 с.
9. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Київ: Дуліби, 2013. – 228 с
10. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 224 с
11. Карасик В. И. Запрет и нарушение запрета как коммуникативные действия / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // «Злая материя ...» : [сб. науч. статей]. – М. : Ладомир, 2005. – С. 17–33.
12. Клепуц Л. Естетика художнього слова і соціокультурні табу / Л. Клепуц // Вісник Львівського університету: Сер. філологічна. – 01/2009. – Вип. 46 ч.1 . – С. 155-162
13. Лабащук, М. (2006). КРИТЕРИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ЯЗЫКА. *Acta Neophilologica*, (VIII), 139-146. режим доступу - <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1375>

14. Ларин Б. А. Об эвфемизмах // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. М.: Просвещение, 1977. С. 101-114.
15. Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка: учеб. пособие к спецкурсу / Василий Павлович Москвин. – Волгоград : Перемена, 1999. – 59 с
16. На заре человеческой истории; Семенов, Ю.И.; Изд-во: М.: Мысль, 1989 г
17. Новий тлумачний словник української мови: в 4-х т. / Укл. Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: Аконт, 2000.
18. Олексенко В. П. Мовні засоби евфемізації в сучасній українській прозі / В. П. Олексенко // [Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки.](#) - 2012. - № 1. - С. 328-334. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_69
19. Резанова А. Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.04 / Российский гос. педагог. ун-т им. А. И. Герцена. – С.-Пб., 2008. – 19 с.
20. Світлична Т. В. Способи творення евфемізмів (на матеріалі прозових творів) / Т. В. Світлична // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. - 2013. - Вип. 34. - С. 277-281. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_34_78.
21. Світлична Т. В. Явище евфемії як об'єкт лінгвістичних досліджень [Електронний ресурс] / Т. В. Світлична // 2013. - № 3. - С. 40-51. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_3_8
22. Сенічкіна О. П. Евфемизмы российской мови [Текст]: спецкурс: навч. посіб. для студ-в вузів, навч. за спец. «Філологія» / Олена Павлівна Сенічкіна. – М: Вища школа, 2006. – 151 с.
23. Словник синонімів української мови: понад 2500 синонімічних гнізд / О.С. Вусик. — Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2000—2013. — 576с.
24. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми / Леся Ставицька. – Київ: Критика, 2008. – 456 с.
25. Стрьомквіст Л. Заборонений плід : літературно-художнє видання ; пер. А. Топіліної. – Київ : Видавництво, 2019. – 144 с.

26. Тараненко О.О. Евфемізм / О.О. Тараненко// Укр. мова: енциклопедія [редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови)]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 154-155.
27. Тульнова М. А. Табу в контексте глобализации // Политическая лингвистика. № 4 (34). 2010. С. 176-181.
28. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – 3-тє вид., стер. . – Київ: Знання-Прес, 2005. – 591 с
29. Фроляк Л. Вербалізація поведінкових табу в українських східностепових говірках / Л. Фроляк // Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich. – Lublin, 2008. – S. 55–68.
30. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэзер ; [пер. с англ. М. К. Рыклина]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.
31. Фрэйд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Зигмунд Фрэйд ; [пер. с нем. М. В. Вульфа] . – СПб. : Азбукаклассика, 2005. – 222 с.
32. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. — London ; New York : Longman, 1983. — 250 p.
33. VEČERKA, R. a kol. Uvedení do etymologie, k pramenům slov. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006. 355 s. ISBN 80-7106-858-6.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вдовиченко Г. Маріупольський процес : [роман] / Г. Вдовиченко ; [передм. В. Лиса]. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2015. – 288 с.
2. Волонтери. Мобілізація добра: збірка / укл. і передм. І.Карпи. - Харків: Книжковий клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2015. - 256 с.
3. Горовий Р. Казки на ніч : збірка / — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 224 с.
4. Жадан С. В. Інтернат : роман / С. В. Жадан. – Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. – 335 с.
5. Жолдак Б. Укри : бойова проза / Б. О. Жолдак. - Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. - 224с. - (Сучасна Проза).
6. Ілюха Ю. Східний синдром: роман/ Ю. Ілюха.-Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2019. -240с.
7. Положій Є. Іловайськ: розповіді про справжніх людей / Євген Положій. – Харків: Фоліо, 2015. – 378 с.
8. Постоловський С. Ворог, або гнів Божий : роман / С. Р. Постоловський ; худ. Я. К. Казаченко. – Харків : Фоліо, 2016. – 348 с.
9. Роздобудько І. Гудзик-2. Десять років по тому. – К.: Нора-Друк, 2015, - 320 с.
10. Талан С. Оголений нерв: роман / Світлана Талан. – Харків: Книжковий Клуб «Сімейного дозвілля», 2015. – 544 с.
11. Талан, Світлана. Матусин оберіг : роман / Світлана. Талан ; ред. Л. М. Шуст. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. – 288с.
12. Шкляр В. Чорне Сонце : збірка / Василь Шкляр ; худож. Маріанна Пащук. – Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – 297 с.

ANOTACE

Titul a jméno autora: Bc. Olena Izmailova

Instituce: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

Název diplomové práce: Vývoj jazykových jevů tabu a noa v ukrajinském jazyce od jejich vzniku do současnosti

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Uljana Cholodová, PhD

Počet titulů použité literatury:

Klíčová slova: Tabu, noa, jazykové tabu, jazyk, komunikační prostor, text, zákaz, téma, eufemismus, funkce eufemismů, druhy eufemismů, současná ukrajinština.

Key words: Taboo, noa, linguistic taboo, language, communication area, text, prohibition, topic, euphemism, functions of euphemisms, sorts of euphemisms, contemporary Ukrainian language.

Tato diplomová práce se zabývá problematikou tabu a noa v jazyce a komunikaci Ukrajinců. Jádrem této práce je identifikace a porovnání základních tabuových témat v minulosti a v současné ukrajinštině. A rovněž analýza způsobů jazykové realizace eufemismů v mluveném psaném jazyce. V teoretické části této práce je nejprve vysvětlena podstata termínů tabu, noa, eufemismus, a komunikační tabu a jsou popsány předpoklady pro jejich vznik. V empirické části jsou následně vymezena tabuová témata vyskytující se v mluvě Ukrajinců od minulosti do současnosti a způsoby jejich jazykového uchopování.

This diploma thesis deals with the issue of taboo and noa in the language and communication of Ukrainians. The core of this work is the identification and comparison of essential taboo topics in the past and contemporary Ukrainian. We have also analyzed the ways of linguistic realization of euphemisms in spoken language and modern texts of the printed media on the example of Ukrainian. In the theoretical part of this work, the essence of the terms taboo, noa, euphemism, and communication taboo are explained, and the preconditions for their origin are described. The empirical part then defines the taboo topics occurring in the speech of Ukrainians from the past to the present and ways of their language grasp.